

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

AZ ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA ALAPÍTVÁNY – APA – FOLYÓIRATA

Alapítás éve: 1998

Megjelenik a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
és a Debreceni Egyetem együttműködésének keretében.

A szerkesztőbizottság elnöke

Prof. dr. Hunyady György

E-mail: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

Szerkesztőbizottság

Demetrovics Zsolt	Faragó Klára
Jekkelné Kósa Éva	Juhász Márta
Kalmár Magda	Katona Nóra
Király Ildikó	Kiss Enikő Csilla
Molnárné Kovács Judit	N. Kollár Katalin
Münnich Ákos	Szabó Éva
Urbán Róbert	

Főszerkesztő

Szabó Mónika

E-mail: szabo.monika@ppk.elte.hu

A szerkesztőség címe

ELTE PPK Pszichológiai Intézet
1064 Budapest, Izabella u. 46.

Nyomdai előkészítés

ELTE Eötvös Kiadó

E-mail: info@eotvoskiado.hu

Kiadja

ELTE Eötvös Kiadó

ISSN 1419-872 X

EMPIRIKUS TANULMÁNYOK

TÁRSADALMI CÉLÚ REKLÁMOK KREATIVITÁSSABLONJAI ÉS HATÁSMECHANIZMUSUK¹

BALÁZS Katalin – BARKÓ Mária – VANCZA Gábor
Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet
Postai cím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
e-mail: balazs.katalin@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmányban ismertetett kvalitatív vizsgálatok célja a társadalmi célú reklámok kreativitássablonjainak feltárása, illetve a sablonok pszichológiai hatásmechanizmusának meghatározása volt. A vizsgálat eredményeképpen öt kreativitássablon különült el: képeslap (helyettesítés, összekapcsolás); dimenzió kiterjesztése; túlkonkretizálás (szó szerinti megjelenítés); perspektívaváltás (más szemszögből); összehasonlítás sablonok. A sablonok szekunder adatokat használó kvantitatív vizsgálata a képeslap sablon kiemelkedő relatív hatásosságát támasztja alá.

Kulcsszavak: kreativitás, reklám, kreativitássablon, társadalmi célú reklám, konvergens gondolkodás

BEVEZETÉS

A reklámok hatásosságának egyik kulcs tényezője a *kreativitás* (Till és Baack, 2005), pontosabban az eredetiség és a célszerűség megfelelő kombinációja a kommunikációs folyamatban (El-Murad és West, 2004). Különösképpen igaz ez, ha társadalmi célú reklámokról (TCR) van szó, a TCR-ek esetében a célcsoport gyakran alacsony érintettségű személyekből áll, akiknek a propagált viselkedés elfogadása előtt magának a társadalmi problémának a létét is el kell fogadnia (pl. Donovan és Henley, 2010, 41). A reklámüzenetek kreativitása a figyelemfelkeltés, meggyőzés és a kívánt emlékezeti hatás kiváltása érdekében kiemelten fontos a TCR-ekben (pl. Sas, 2010, 75). A kreatív (ötletes és releváns) megközelítés a már elköptatott társadalmi üzenetek esetén segíthet a figyelem felkeltésében. A problémára fókuszálás az attitűdváltozás első lépése lehet, ami elősegíti, hogy a reklám betöltse attitűdformáló funkcióját.

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

A pszichológia és a marketing szakirodalmában is fellelhető az elképzelés, hogy alapvetően kreatív, azaz eredeti produktumok mélystruktúrájukban hasonlóak (Hofstadter, 1984, idézi Goldenberg és Mazursky, 2008), közös jellemzők mentén kategorizálhatók (Kauffman, 1995; Kelso, 1997; Minsky, 1985; Simon, 1966). Ugyanakkor ez a tény magában rejti annak a lehetőségét, hogy a feltárt sablonstruktúra megalapozhatja éppen aktuális problémának megfelelő, egyedi megoldás kidolgozását. Azaz célszerű lehet például a reklámok tervezésekor a *divergens gondolkodás* ösztönözésén túl (pl. brainstorming, szinektika) a gyakorlatban jól működő, *konvergens gondolkodási* útvonalakat, sablonok használatát megfontolni (Goldenberg és mtsai, 1999; Goldenberg és Mazursky, 2008).

Számos díjnyertes amerikai televíziós és sajtóreklámot elemezve Goldenberg, Mazursky és Solomon (1999) egy komplex *kreativitássablon-rendszer* dolgozott ki kereskedelmi célú reklámokra. A szerzők több vizsgálat segítségével igazolják a sablonokra illeszkedő reklámok elsőbbségét a sablonokra nem illeszkedő reklámokkal szemben (Goldenberg és mtsai, 1999; Goldenberg és Mazursky, 2008). Jelen tanulmány célja annak a lehetőségnek a vizsgálata, hogy hasonlóan hasznos kreativitássablon-rendszer kidolgozható-e társadalmi célú reklámokra. Magyar és külföldi reklámok kvalitatív vizsgálatának eredményeképpen kirajzolódott egy kreativitássablon-rendszer, melynek tesztelése, több lépésben, csoportos formában megtörtént. A sablonok pszichológiai hatásmechanizmusa a csoportos interjúk és a szakirodalom alapján megállapítható. A kreativitássablonok feltárásának exploratív fázisában a sablonok relatív hatásossága külföldi, prototipikus reklámok (szekunder) adatai alapján kerül összehasonlításra.

TÁRSADALMI CÉLÚ REKLÁMOK

A reklám a marketing kiemelkedő eszköze, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez egy marketingkampány része (Donovan és Henley, 2010, 329). Kotler és Zaltman 1971-ben elsőként definiálta a *társadalmi célú marketinget*, mint olyan programok tervezése és kialakítása, melyek célja, hogy a társadalmi elgondolások hozzáférhetőségét befolyásolják. Donovan és Henley új keletű (2010) meghatározása szerint „társadalmi célú minden olyan marketingtevékenység, melynek célja, hogy az egyének egészségét vagy a társadalmi jót célzó tudatosságot, pozitív attitűdöt, viselkedési szándékot és viselkedést kialakítsa, fenntartsa vagy ösztönözze” (330).

Népszerű kérdés napjainkban, hogy hol húzódik meg a határ a *kereskedelmi és a társadalmi célú reklámok* között (pl. Donovan és Henley, 2010; Sas, 2010). Leginkább úgy tűnik, mintha a tisztán társadalmi és tisztán kereskedelmi célú reklámok a skála két végpontját képeznék. A két végpont között pedig sok kevert kategória helyezkedne el, mint pl. nemes ügyszököz kapcsolt marketing (CRM), vállalatok társadalmi felelősségvállalása (CSR), alapítványi reklámok, civil mozgalmak. A kevert típusú reklámok, amelyek esetén cégek támogatják a kommunikációt, különböznek a támogatás felvállalásának mértékében, illetve abban is, hogy mennyire nyilvánvaló célja a támogatásnak a cég saját profitjának növelése. Utóbbiak alapvetően meghatározzák, hogy mennyire rendelkeznek a reklámok a két végpont (tisztán kereskedelmi és tisztán társadalmi célú reklám) jellemzőivel.

A TCR-ek megkülönböztető jegyeit a kereskedelmi célú reklámokkal szemben Donovan és Henley (2010) a továbbiakban bemutatott módon foglalja össze. A társadalmi célú reklámok esetében nincs konkrét árucikk, melyet eladásra kínál az üzenet küldője, sokkal inkább egy probléma elfogadtatása a cél, illetve a megoldására kínált viselkedés. A propagált viselkedés általában nem jár azonnali, kézzelfogható előnyökkel, éppen ellenkezőleg: lemondással jár az egyén számára, sőt körülményes, nehézkes és időigényes. A személyes haszon is átértékelés, csekély, és gyakran kizárólag erkölcsi. Míg a célcsoport a kereskedelmi reklámok esetében gyakran a magas érintettségű fogyasztók köre, a TCR célcsoportja leginkább az alacsony érintettségű fogyasztók köre (40–41). A hétköznapi embereken kívül célcsoportként még szóba jöhet számos befolyással bíró vagy döntéshozói csoport, ami a megfelelő kommunikációs stratégia kialakítását nehézkessé teszi.

Társadalmi célú reklámok általában a következő *témákkal* kapcsolatban születnek: egészségmegőrzés; baleset-megelőzés; erőszak elleni küzdelem; környezettudatos magatartás ösztönzése; szegények, fogyatékkal élők és kisebbségek támogatása, elfogadása; közösségi bevonódás, felelősségvállalás ösztönzése (pl. szavazás). A kommunikációs stratégia attól is függ, hogy milyen ellentételezés várható: saját jólét megőrzése hosszú távon; erkölcsi haszon más támogatása miatt; hosszú távú haszon a közös felelősségvállalásba való bekapcsolódás révén (Sas, 2010).

A társadalom a TCR-rel szemben sokkal megengedőbb, mint a kereskedelmi célú reklámmal szemben (Sas, 2010). Így a TCR-ben, az alacsony érintettségű célcsoport elérése érdekében a figyelemfelhívás erősen sokkoló, megrázó eszközeivel is találkozhatunk, anélkül hogy ez a közhangulat szembefordulását váltaná ki. A félelemkeltés és a szégyenérzet kiváltása gyakori eszköz (Donovan és Henley, 2010), amit a kreatívok sokkoló vizuális megjelenítéssel kombinálnak.

KREATIVITÁS ÉS REKLÁM

Mint az korábban is említésre került, a kreativitás egyrészt *eredetiséget*, ötletességet; másrészt célszerűséget feltételez (Burroughs és mtsai, 2008; El-Murad és West, 2004; Kaufman, 2009; Sternberg és Kaufman, 2010, 467). Ez a hagyományos reklámfelületeken (pl. televíziós, nyomtatott, plakát) megjelenő reklám esetén azt jelenti, hogy a kommunikációnak egyszerre kell egyedinek, meglepőnek lennie; ugyanakkor maximálisan meg kell, hogy feleljen a kommunikációs szándéknak is (El-Murad és West, 2004; Koslow és mtsai, 2003). A hatás érdekében az sem elhanyagolható követelmény, hogy a reklám vizuális megjelenítése ne nyomja el az üzenetet.

A kreativitás a reklám értékelésének fontos dimenziója, ami a hatást előre jelezheti (pl. Till és Baack, 2005). A kreatív üzenetek kijátszhatják a reklámkerülést, sőt sok esetben vírusként terjednek, mert a célcsoport önként terjeszti őket (Sas, 2006). Azonban a kreativitásnak van hátulütője is: a rendkívül újszerű üzenetek megértése nehézségekbe ütközhet, így az üzenet nem ér célba, vagy a reklám hatása gyengül (Phillips, 2003). Bár a kreativitás és a reklám hatásossága nem szükségszerűen jár együtt (Moriarty, 1996; Kover és mtsai, 1995),

a kreativitás önmagában hat pl. a felidézésre (Till és Baack, 2005), ami a hatásosság tradicionálisan használt mérőszáma.

A pszichológiai szakirodalom a *kreativitás kutatásának* intenzív népszerűsödését Guilford 1950-es Amerikai Pszichológiai Társaság elnöki beszédéhez köti, melyben ezt az irányt szorgalmazta (pl. Kaufman, 2009, 11). A következő nagyon fontos állomás a Torrance-féle Kreatív Gondolkodás Teszt megjelenése volt (Torrance, 1966; Kaufman, 2009, 11). Négy fontos irányzatot különböztetnek meg hagyományosan a kreativitáskutatásban (lásd pl. Kozbelt és mtsai, 2010, 23):

- a kreatív személy (pl. Sternberg és Lubart, 1996);
 - a kreatív produktum (pl. Amabile, 1982, 1996);
 - a kreatív folyamat (pl. Csikszentmihályi, 1990; Wallas, 1926);
 - és a kreatív környezet kutatása (pl. Amabile és Grysiewicz, 1989; Simonton, 1987).
- Jelen tanulmány a kreatív produktum vizsgálatát célozza.

KERESKEDELMI CÉLÚ REKLÁMOK KREATIVITÁSSABLONJAI

A kreatív termékek mögött rejlő hasonló struktúrák létjogosultsága széles körben elfogadott (Hofstadler, 1984, in: Goldenberg és Mazursky, 2008; Kauffman, 1995; Simon, 1966). Reklámok számos alcsoportját kategorizálták már más-más szempontból (lásd pl. Aitken és mtsai, 2003; Forceville, 1996; Goldenberg és mtsai, 1999; McQuarrie és Mick, 1996, 1999). Goldenberg, Mazursky és Solomon (1999) díjnyertes amerikai kereskedelmi reklámok kvalitatív elemzése révén jutott el hat fő sablonhoz. A díjnyertes reklámok közül is három tapasztalt kreatív szakember értékelésének megfelelően a legkreatívabbakat vizsgálták. Később, egy kvantitatív vizsgálatban a megkérdezett személyek a sablonokra illeszkedő reklámokat sokkal különlegesebbnek, egyedibbnek, kifinomultabbnak ítélték, illetve pozitívabb attitűdről számoltak be, mint a sablonokra nem illeszkedő reklámok esetében (Goldenberg és Mazursky, 2008). A vizsgálati személyek a kategóriarendszer elsajátítása után is kreatívabbnak ítélik meg a sablonokra illeszkedő reklámokat (Goldenberg és Mazursky, 2008).

A következőkben a kategóriarendszert bemutató eredeti cikk (Goldenberg és mtsai, 1999) alapján kerül összefoglalásra a hat kreativitássablon, előfordulási gyakoriságuk sorrendjében. A sablonokon belül a szerzők meghatároztak alkategóriákat is, ezekre részletesen nem térünk ki.

- *Képeslap analógia sablon*: Egy szimbólum kerül összefüggésbe a termékkel. Gyakran vizuális elemek egymással történő helyettesítésére épül a reklám. Például egy kistányérra elhelyezett teniszlabdaszínű és -anyagú croissant hirdeti az 1988-as francia tenisztornát. A szöveg: Az 1988-as francia bajnokság hivatalos labdája (334).
- *Extrém szituáció sablon*: A termék hasznát azáltal fejezi ki, hogy vagy extrém szituációban jeleníti meg a terméket, vagy abszurd alternatíváját ábrázolja. Utóbbira példa: egy idős hölgy kutyát utánózva riasztja el a betörőket egy biztonsági zár hirdetésében (340).
- *Extrém következmények sablon*: Annak következményét demonstrálja, ha megfogadjuk, vagy ha nem fogadjuk meg a reklám üzenetét. Például egy gépkocsihangfalakat hirdető rek-

lám azt mutatja be, hogy olyan hangos lehet a hídon parkoló autó hangszórója, hogy még a híd alapjai is veszélybe kerülnek a vibráció hatására (341).

– *Versengés sablon:* Vagy a termék versenyben történő ábrázolása domborítja ki a termék előnyeit, vagy pedig szokatlan használat révén egy másik termék humoros alternatívaként mutatja be, egy adott tulajdonságát kiemelve. Például egy farmernadrág hirdetése azt a lehetőséget ábrázolja, hogy a fiatal pár, vontatókötél hiányában, a farmernadrágot használja vontatóskor (341).

– *Interaktív kísérlet sablon:* A befogadónak vagy fizikailag kell kiviteleznie egy kísérletet, vagy el kell képzelnie azt. Erre példa az a hirdetés, mely arra sarkallja a befogadót, hogy egy fekete anyagdarab segítségével tesztelje saját fejbőrét, vajon van-e szüksége korpa elleni samponra (342).

– *Dimenzióátalakítás sablon:* A termék valamilyen módon új dimenzióba kerül. Például más idősíkbá helyezik, vagy összefüggésbe kerül más, eddig hozzá nem kapcsolódó fogalommal. Továbbá idetartoznak azok a reklámok is, amikor a termék megsokszorozódva jelenik meg, vagy fontosabb részei kerülnek kapcsolatba egymással. Például egy életbiztosítás hirdetésében egy nő veszteszik a férjével, amiért az lemondta az életbiztosítását. Történik mindez a nő halála után, egy szeánszon (342).

Az utolsó két sablon megjelenése a gyakorlatban saját tapasztalataink alapján rendkívül ritka, ezt a kategóriarendszerről beszámoló cikk is sugallja, habár ott ez a megállapítás nem ennyire világos.

TÁRSADALMI CÉLÚ REKLÁMOK KREATIVITÁSSABLONJAINAK FELTÁRÁSA

A társadalmi célú reklámok jellemzőiből fakadóan nem tűnik reálisnak, hogy a kereskedelmi célú reklámok esetén jellemző kreativitássablonok lefedjék a társadalmi célú kreatív reklámokat is. A társadalmi célú reklámok esetében a kommunikációs cél a probléma elfogadtatása, nem pedig egy termék, szolgáltatás megvásárlása. A társadalmi célú reklámok alapvetően vagy a személy saját érdekében történő változtatásra sarkallnak (pl. egészségmegőrzés); vagy más, segítségre szoruló csoport érdekében szólnak (pl. kisebbség védelme, támogatása); vagy pedig a közös jó érdekében szólítanak fel cselekvésre (pl. környezettudatosság) (Sas, 2010). Alapvetően különböznek a kereskedelmi reklámoktól abban, hogy nincs azonnali, nyilvánvaló, kézzelfogható haszna a kívánt viselkedésnek, illetve az ellentételezés leggyakrabban egy hosszú távon visszaható változás, vagy pedig az erkölcsi haszon (Donovan és Henley, 2010). Kvalitatív, feltáró jellegű vizsgálódásunk során fenntartottuk annak lehetőségét, hogy találunk azonos sablonokat, mint a kereskedelmi célú reklámok esetén létezőek, de törekedtünk arra, hogy az eredeti kategóriarendszertől függetlenül vizsgálódjunk.

Módszer

Egy hatfős, főként nappali tagozatos, pszichológushallgatókból álló csoport vett részt a társadalmi célú reklámok kreativitássablonjainak kialakításában. Első lépésként a *díjnyertes.hu*

internetes oldalon található összes egyértelműen értelmezhető, társadalmi célú print reklámot és a *tacepao.hu* oldalakon található magyar reklámplakátokat végignézve alakított ki a csoport közös kategóriákat. A sablonok definiálása, azok pontosítása, prototipikus reklámok sablonokhoz rendelése több ülésben, önálló, független munka megbeszélése útján történt. Az első kategóriarendszer öt sablont és 10 alkategóriát tartalmazott.

A kategóriarendszer fejlesztése, pontosítása ezek után három lépésben történt. Minden lépésben egy-egy egyetemistacsoport tesztelte a kreativitássablonokat. Először megismerkedtek a sablonokkal, ezek definícióival, majd önállóan kellett 30 reklámot besorolniuk. Az önálló besorolás dokumentálása után, csoportos interjú keretén belül számoltak be minden reklám kategorizációjáról, és meg is vitatták a kérdéses reklámok besorolását.

A csoportos interjúk képezték a kategóriarendszer továbbfejlesztésének alapját. Minden következő lépésben változott a sablonrendszer, és új definíciók kerültek tesztelésre. A kategóriarendszer fejlesztése során, a definíciók alakításakor, majd a tesztelésben is az *adsoftheworld.com* és az *adforum.com* honlapokon található TCR-eket is használtuk. Mivel a válaszadók közötti egyet nem értesek sok esetben abból adódtak, hogy a kategóriákat nem sikerült elsajátítaniuk, vagy a definíciót sajátosan értelmezték, a csoportos megbeszélések nagyon informatívak voltak. Míg az egyet nem értesek száma önmagában semmitmondó, a megbeszélésekkel együtt világossá tette a félreértések, vagy különböző nézőpontok okát. A tesztelés módja is folyamatosan fejlődött, annak érdekében, hogy a sablonrendszer elsajátítása sikeresebb legyen. A második lépésben egy tréningfázis is beiktatásra került, ahol az önálló besorolás előtt csoportosan, az egyik moderátor segítségével kategorizáltak reklámokat. A harmadik tesztelés esetén pedig három külön nap történt meg a sablonok bemutatása, a tréning, majd az önálló kategorizáció. Az első tesztelésben 12, a másodikban öt, a harmadikban három hallgató vett részt, közöttük soha nem volt átfedés (minden alkalommal más személyek vettek részt az elővizsgálatokban).

A csoportos interjúk tapasztalatai alapján a sablonok, illetve a definíciók átdolgozásra kerültek. A fő szempont a tematikus kategóriák kizárása, a kategóriák egyértelműsítése volt, akár kategória-összevonással. További cél volt a definíciók finomítása, és a szubjektív elemek minimalizálása.

Társadalmi célú reklámok kreativitássablonjai

A végső kreativitássablon-rendszer öt sablont tartalmaz, melyek közül kettő szorosan kapcsolódik egymáshoz. A sablonok definíciói a csoportos tesztelések tapasztalatainak segítségével finomodtak. A kvalitatív vizsgálat eredményeképpen be kell látnunk, hogy a kreatív reklámok esetén teret nyer a szubjektivitás, időnként több értelmezés is helytálló. Ez a tapasztalat nem egyedülálló (Phillips, 2003; Scott, 1994). Az, hogy a vizsgálati személy hogyan értelmezi a reklámot, nagymértékben függ érdeklődésétől, és attól, hogy mennyire sikerült elmélyednie a feladatban. A szakirodalom megkülönböztet erős és gyenge jelentéseket (Sperber és Wilson, 1986; Tanaka, 1994), melyek egyformán érvényesek, ha sok befogadó egyetért velük (Scott, 1994). Következésképpen annak megítélése is szubjektív lehet, hogy mely hatáselem hangsúlyosabb, így a reklámok besorolása nehezen tehető egyértelművé.

Hisszük, hogy a sablonok mégis informatívak, mert vannak prototipikus reklámok, melyek jól illeszkednek rájuk. A sablonok definíciói, illetve a kvalitatív vizsgálatok során gyűjtött reakciók segítségével a szakirodalmi megállapítások számos esetben egyértelműen a kategóriákhoz rendelhetők. Minden sablon esetén azonosítható a hatásmechanizmus és a kommunikációs módszer. A folyamat eredményeképpen létrehozott öt sablont és azok hatásmechanizmusát a következőkben mutatjuk be. Az öt sablon elnevezése: képeslap (helyettesítés, összekapcsolás); dimenzió kiterjesztése; túlkonkretizálás (szó szerinti megjelenítés); perspektíva-váltás (más szemszögből); összehasonlítás sablonok.

Képeslap (helyettesítés, összekapcsolás) sablon

A reklám két távoli tárgyat, fogalmat kapcsol össze, létrehozva ezzel egy új, addig nem létező produktumot. A reklámban a vizuális elemek hangsúlyosak elsősorban. A két távoli elem kapcsolatba kerül egymással, fizikailag is összekapcsolódik. Gyakran helyettesítés történik: egyik elem, vagy ennek része helyettesíti a másikat. A kapcsolat a két elem között nem magától értetődő, így a mondanivaló megértéséhez aktív bevonódás szükséges. A szöveg sem teszi teljesen kézenfekvővé a feladvány megoldását. Az 1. ábrán két tipikus példa látható.

A sablon megfeleltethető a korábban vázolt képeslap analógia sablon helyettesítés verziójának (Goldenberg és mtsai, 1999). Goldenberg és mtsai (1999) azt találták, hogy az extrém módon kreatív, díjnyertes reklámok leggyakrabban a képeslap sablont használják.

Az alkalmazott kommunikációs technika, a *janusi gondolkodásmódot* (Rothenberg, 1971) tükrözi. Az elnevezés a római mitológiából ismert kétarcú isten, Janus figurájára utal vissza. A reklám kreativitásának lényegét az adja, hogy két teljesen különböző elemet olvaszt össze. A reklámban gyakran a két összehasonlított elem egyikére csak egy szimbólum utal. Bruke (1966) kifejezi, hogy a szimbólumokra minden ember természeténél fogva reagál. A szimbólumok kulturálisan meghatározottak, ebben benne rejlik annak a lehetősége is, hogy nem mindenki egyformán értelmezi őket. Phillips (1997) szerint a megfelelő értelmezést az segíti, hogy a befogadó tudja, hogy az üzenet küldője számára releváns üzenetet küldött.

1. ábra. Példák képeslap sablonra

forrás: http://adsoftheworld.com/media/print/wwf_circle_of_life, illetve http://adsoftheworld.com/media/print/greenpeace_branch)

Az itt képeslapként elnevezett sablonnak megfelelő reklámok a vizuális kommunikáció szakirodalmában *metaforaként* szerepelnek (pl. MacCormac, 1985; McQuarrie és Mick, 1999; Phillips, 2003). Ugyanakkor ezt az elnevezést a vizsgálati személyek megtévesztőnek ítélték, ez indokolja az eltérést a konvencionális megnevezéstől. A metafora lényege abban rejlik, hogy bemutatja, hogy két alapvetően távoli jelentéssel bíró elem akár átvitt értelemben, de mégiscsak hasonló, vagy van közöttük (nem konvencionális) kapcsolat. (Stern, 1990, in: Phillips, 2003; Wald és Gaidis, 1990, in: Phillips, 2003). Phillips kiemeli (2003) Forceville metaforikus reklámokra vonatkozó kategorizációját mint a legteljesebb kategóriarendszert (299). Forceville (1996) *MP2* kategóriája felel meg a képeslap sablonnak, amelynek lényege, hogy az összehasonlítás mindkét eleme, legalább részben, szimbolikusan jelen van.

McQuarrie és Mick (2003) azt találták, hogy a vizuális retorika sokkal figyelemfelkeltőbb más retorikai elemekhez hasonlítva normál befogadási helyzetben, ha a befogadó érintettsége alacsony. MacCormac (1985) szerint a metafora megfejtése érdekében a befogadó a két megjelenített elem hasonlóságait, különbségeit egybeveti (76). A befogadó aktív bevonódása valószínűsíti a reklámra való emlékezést (Kardes, 1993). Emellett, mivel ez a folyamat a befogadó kognitív kapacitását leköti, így hajlamosabb a reklám üzenetét elfogadni, védtelenebb vele szemben (Kardes, 1993).

A vizuális metafora megfejtése *aha-élményt* nyújt (az aha-élményről lásd Auble és mtsai, 1979). Alden, Mukherjee és Hoyer (2000) modellje szerint az össze nem illés meglepetést vált ki, ami növeli az aktivációs szintet, majd a játékosság, kedvesség és a megoldás öröme segíti elő a reklámmal szembeni pozitív attitűdformálást. Ha a metafora megfejtése nehéz, nagyobb örömet okoz a megfejtés (Ward és Gaidis, 1990, in: Phillips, 2003). Viszont minél nehezebb a megfejtés, annál valószínűtlenebb, hogy sikerülni fog (Kardes, 1993). Ha a metafora az adott kultúrkörben túlságosan magától értetődő, halott metaforának nevezik (pl. Hitchon, 1997), és már nem fejt ki hatást.

Dimenzióváltás

A következőkben definiált két sablon esetén a reklám szövege legalább annyira hangsúlyos, mint a képi tartalom. A kettő együttes feldolgozása vezet el a reklám megértéséhez. A reklám vizuális tartalma irreális, valószínűtlen, mégis úgy jelenik meg, mintha valóságos lenne, ami álomszerűvé teszi az ábrázolást. A megjelenítés a leírtakat új dimenzióba helyezi: vagy kiterjeszti a tartalmat (dimenziókiterjesztés sablon), vagy túl konkréttá teszi azt (túlkonkretizálás sablon). A befogadó általában abszurd, lehetetlen, morbid helyzetet, történetet lát, ez hat rá. Gyakori, hogy a propagált viselkedés követésének vagy nem követésének eltúlzott következményeit, vagy abszurd alternatíváját jeleníti meg a reklám.

Dimenzió kiterjesztése sablon

Meglepő a megjelenítés, de *egyértelmű összefüggés képezi az alapját*. A megfejtés viszonylag egyszerű, egyszerűbb, mint képeslap esetén. Gyakran verbális elemek segítik az értelmezést. Előfordul, hogy pusztán egy hasonlatot jelenít meg a reklám, úgy, hogy az eredmény szürreális. Bármilyen meglepő is a kép, ennél a sablonnál nem keletkezik két távoli elem

összekapcsolásából egy új produktum, mint a képeslap sablon esetében. Nem annyira egyedi és művészi a végeredmény, mint képeslap esetében (lásd a 2. ábrát).

Az elnevezés onnan ered, hogy a reklám üzenetét egy másik, nem éppen valóságosnak, inkább álomszerűnek tűnő dimenzióban jeleníti meg. Ettől a reklám időnként a szürrealitás érzetét kelti. Forceville (1996) kategóriái közül a *verbális-vizuális metaforák* tartoznak ide. Verbális-vizuális metafora esetén a szöveg eltávolítása a metaforikus jelentést kiiktatja (Phillips, 2003, 300). Ezek a gyakran hasonlatnak nevezett reklámok kevésbé hatékonyak, mint a metaforák, mert kevésbé jelképesek és kevésbé meglepőek (Forceville, 1996; McQuarrie és Mick, 1999).

2.ábra. Példák a dimenzió kiterjesztése sablonra

forrás: http://adsoftheworld.com/media/print/red_cross_donation_roof, illetve http://adsoftheworld.com/media/print/thaihealth_promotion_foundation_bike

A megjelenített elemek össze nem illése közvetett módon itt is pozitívan hat a reklámmal szembeni attitűdformálásra, mindössze a meglepetés mértéke és a hatás erőssége különbözik (Alden és mtsai, 2000). A szöveg hozzáadása, illetve a vizuálisan megjelenített üzenet megfejtésének egyszerűbb volta növeli annak valószínűségét, hogy a befogadó megérti az üzenetet (Kardes, 1993), viszont csökkenti a tetszést (Ward és Gaidis, 1990, in: Phillips, 2003). Fontos észrevenni, hogy az azonos sablonokra illeszkedő reklámok között is jelentős különbség lehet abban, hogy mennyire egyszerű megérteni őket, ebből következően a hatásuk is különböző.

Túlkonkretizálás (szó szerinti megjelenítés) sablon

A vizuális tartalom nem más, mint a szöveg, vagy a szöveg egy részének túlságosan konkrét módon történő megjelenítése. Emiatt a szöveg talán ennél a sablonnál a lehangsúlyosabb. Az eddigi kategóriákhoz képest ez mozgalmasabb, egy adott szituációt, vagy egy történet pillanatképét ábrázolja. A szöveg illusztrációja az, ami eltér a sémáinktól, ez okoz meglepetést. A hatást a meghökkenítő, időnként humoros, időnként bizarr, vagy meglepő megjelenítés okozza (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. Példák a túlkonkretizálás sablonra: bal oldalon: „...lűkessen a szíved az új millennium céljaiért...”; jobb oldalon: „Hagyj fel a problémák rejtegetésével!”

forrás: http://adsoftheworld.com/media/print/un_millennium_development_goals_loudspeaker_boy,
illetve http://adsoftheworld.com/media/print/legambiente_park

Habár ez a sablon, különösen a külföldi reklámok esetén egyértelműen jelen van, elközlönítése, tudomásunk szerint nem jelenik meg a szakirodalomban. A sablonra illeszkedő reklámok verbálisan egyértelműen meghatározzák a reklám üzenetét, ebből következően a befogadónak nem kell azt kikövetkeztetnie. A reklám hatása a szöveghez kapcsolt vizuális megjelenítésben rejlik, ami a befogadó elvárásától nagymértékben eltér. A vizuális megjelenítés új dimenzióba helyezi a szöveget, az eredeti üzenethez képest sokkal konkrétabb helyzetben jeleníti meg azt, ezáltal eltúlozza. Feltűnő, hogy a tipikusan erre a sablonra illeszkedő reklámok között vannak olyanok, melyek kifejezetten pozitív érzéseket keltenek, bájosak, humorosak; illetve olyanok is, melyek inkább a bizarr jelzővel jellemezhetők. Alden és mtsai. modelljét használva (2000) ez a jelenség könnyen magyarázható. Az össze nem illés önmagában nem fejt ki pozitív hatást. A játékosság, kedvesség moderátor hatása jelentős, amennyiben jellemzőek a reklámra, az pozitívabb attitűdöt vált ki. Ha ezek nincsenek jelen, a megjelenítés inkább furcsa, mint humoros. A befogadó aktív bevonása a képzelet és az asszociációk megmozgatása révén fejt ki hatását. Nem mindegy azonban, hogy milyen asszociációkat hív elő.

A képeslap és a dimenzió kiterjesztése sablonok esetén is igaz, hogy a vizuális tartalom valószerűtlen, meghökkentő, időnként egészen szürreális. A következőkben bemutatásra kerülő perspektívaváltás és összehasonlítás sablonok vizuális anyaga, ezzel szemben, egészen valóságos, és nem fejt ki álomszerű hatást.

Perspektívaváltás (más szemszögből) sablon

Leggyakrabban egy személyen keresztül, más szemszögből, megközelítésből mutat be egy adott problémát, szituációt, egy csoportot, azzal a céllal, hogy átérizzük helyzetüket. A csoport nem mindig emberekből áll, akár egy kihalástól fenyegetett állatfajról is lehet szó (pl. egy

leopárd, akinek a szemében az ember által alkotott mesterséges környezet tükröződik). A szöveg és a kép segítségével, az üzenetet megértve lehetőségünk adódik arra, hogy a problémát, kijelentést más szemszögből lássuk. Ennek a perspektívának átvétele a reklám helyes értelmezésének kulcsa. Leggyakrabban valóságos tartalommal bír. A hatása abban áll, hogy bele-gondolunk a másik helyzetébe, a célja az *együttérzés, empátia, a részvét és/vagy a büntudat felkeltése* (lásd a 4. ábrát). Ha az ábrázolás valószerű, és a másik helyzetébe való belegondolást motiválja a reklám, akkor perspektívaváltás sablonról van szó, ha – bár ugyanez a cél, de – a vizuális megjelenítés hangsúlyos és az valószerűtlen, akkor a korábban vázolt sablonok valamelyikéről.

A perspektívaváltás sablonra illeszkedő reklámok megértéséhez szükséges egy empatikus viszonyulás, a beleélés képessége. Tipikusan azok a reklámok tartoznak ide, melyeknek célja egy, általában hátrányos helyzetű csoport helyzetének szemléletes bemutatása, vagy a segítségnyújtásra ösztönzés. A reklám megértése egyszerre okoz *aha-élményt* (Auble és mtsai, 1979), és vált ki részvétet, szomorúságot vagy büntudatot. Azonban a bevonódás, mely a megértéshez szükséges, háttérbe szorítja a reakanciát, amit a büntudat kiváltása okoz.

4. ábra. Példák a perspektívaváltás sablonra; jobb oldalon: leírás később a szövegben; bal oldalon: „Minden nap egy ismeretlen mellett ébredek” (Alzheimeresek közössége)

forrás: http://adsoftheworld.com/media/print/soleterre_spit_up, illetve
http://adsoftheworld.com/media/print/alzheimers_society_someone_new

A büntudat kiváltásának hatását a meggyőző kommunikációban viszonylag kevesen vizsgálták (O’Keefe, 2002, in: Perloff, 2010). Az eredmények azt mutatják, hogy az elvárt viselkedést leghatékonyabban akkor motiválja, ha a büntudat feloldásaként megjelenik a kommunikációban a javasolt viselkedés és ennek hatásosságának bizonyítéka (Basil és mtsai, 2008). Szükséges lehet annak hangsúlyozása is, hogy ha nem cselekszünk, az is egy döntés és annak is következménye van (Basil és mtsai, 2008). Mindezeket tekintve, a beleélés ösztönzése, ami a perspektívaváltás sablon sajátja, csak a probléma elfogadását segíti, így egy hosszabb

folyamat első lépése lehet. Feltételezhetjük, hogy ezek a reklámok nem kedveltek annyira, mint a többi sablonra illeszkedő reklám, hiszen negatív érzelmeket váltanak ki.

Összehasonlítás

Legtöbbször a képre tekintve egyértelmű, hogy összehasonlításról van szó. Az összehasonlítás célja a *hasonlóság* vagy a *különbség kihangsúlyozása* a két, vagy több ábrázolt elem (személy, tárgy, fogalom, lehetőség) között. Ha összehasonlítás történik és nincs valószerűtlen vizuális elem, és nem is a másik szemszögének az átvétele a hangsúlyos, akkor biztosan összehasonlításról van szó. A célja, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy nagy, vagy éppen igen kicsi a különbség az összehasonlított elemek között (lásd az 5. ábrát). Mentális erőfeszítésre itt is szükség van, ami a korábbiakban vázolt módon pozitívan hat az emlékezetre és csökkenti a reklám üzenetével szembeni ellenállást (Kardes, 1993).

5. ábra. Példák az összehasonlítás sablonra

Forrás: http://adsoftheworld.com/media/print/ligue_internationale_contre_le_racisme_et_lantisemitisme_licra_cleaning_lady,
 illetve http://adsoftheworld.com/media/print/ligue_internationale_contre_le_racisme_et_lantisemitisme_licra_cleaning_lady

Az 5. ábra két társadalmi célú hirdetése az összehasonlító reklámok bevett módszerét használva társadalmi problémát ragad meg, komoly mondanivalóval. Annak a felismerése, hogy ez nem egy egyszerű összehasonlítás, mint például összehasonlító reklám esetén, hanem annál sokkal mélyebb üzenete van a reklámnak, meglepetést vált ki. Így azt is elmondhatjuk erről a sablonról is, hogy szerepe van benne a sémára nem illeszkedésnek (bár történik összehasonlítás, de nem a hagyományos módon), és az így kiváltott meglepetésnek (Alden és mtsai, 2000). A meglepetés indirekt módon befolyásolja a reklámmal szembeni attitűdöt, a kedves-ség, játékos-ság, megfeythetőség moderátor tényezők hatásától függően (Alden és mtsai, 2000). A reklám megértése *aha-élményt*, és ebből fakadóan pozitív érzelmek társítását eredményezi (Auble és mtsai, 1979).

VIZSGÁLAT

A következőkben bemutatott vizsgálat célja nem a kreativitássablonok relatív hatásosságával kapcsolatos hipotézisek mélyreható vizsgálata vagy bizonyítása, sokkal inkább a hipotézisek tarthatóságának ellenőrzése. A szakirodalmi adatok, illetve a kvalitatív vizsgálat tapasztalatai alapján kialakított hipotézisek a következők:

(1) A képeslap sablonra illeszkedő reklámok a leginkább hatásosak, azaz ezek tetszenek leginkább a befogadóknak, ezek mozgósító ereje a legnagyobb. Goldenberg és Solomon (1999) kereskedelmi célú reklámokat alkalmazó vizsgálatában egy közel azonos sablon bizonyult a leghatásosabbnak. Ezek a reklámok vizuális metaforákra épülnek, ami McQuarrie és Mick szerint (2003) figyelemfelkeltőbb egyéb retorikai elemeknél.

(2) A perspektívaváltás sablonra illeszkedő reklámokat kedvelik a befogadók a legkevésbé. A sablonra illeszkedő reklámok gyakran negatív érzéseket váltanak ki, ami ugyan ösztönzi a probléma elfogadását, de feltételezésünk szerint rontja a reklámmal szembeni attitűdöt.

(3) A túlkonkretizálás sablonra illeszkedő reklámoknak heterogén a megítélése. A sablonra illeszkedő reklámok szóviccszerű humora nem minden befogadó számára szimpatikus. A megilepetés pedig nem vált ki automatikusan pozitív viszonyulást (Alden és mtsai, 2000).

(4) A dimenzió kiterjesztése és az összehasonlítás sablonok tetszési érékei és mozgósító erejük közepes mértékű, feltételezésünk szerint a kettő közül a befogadók reakciói alapján a dimenzió kiterjesztése sablon a hatásosabb. A dimenzió kiterjesztése sablonra illeszkedő reklámokban – melyek verbális-vizuális metaforát tartalmaznak – Forceville szerint (1996) nem jut akkora szerepe a meglepetésnek, mint a képeslap sablonban, ezért kevésbé hatékonyak. Feltételezésünk szerint ugyanez igaz az összehasonlítás sablonra is. Ugyanakkor ez a két sablon nem rendelkezik olyan sajátossággal, ami a reklámmal szembeni attitűdöt kifejezetten ronthatná, mint a perspektívaváltás és a túlkonkretizálás sablonok esetében.

Módszer

A reklámok szelekcióját 60, általunk tipikusnak ítélt külföldi, nyomtatott reklám független megítéltetésének eredménye alapozta meg. Két pszichológia szakos hallgató egy előre elküldött leírás segítségével megismerkedett a kreativitássablonokkal. Majd egy tréningen vettek részt, ahol 20 reklámot önállóan besoroltak a sablonok valamelyikébe. Ezután a moderátor segítségével, közös megbeszélés keretében besorolták a reklámokat a helyes kategóriákba. Végül 60 reklámot önállóan kategorizáltak, kétnapos határidővel.

Az egyezés mértéke alacsony: 34 reklám besorolásában egyeztek meg, a Cohen kappa közepes erősségű egybehangzóságot mutat (0,45). Míg az egyikük sok reklámot, amelyet a másik kódoló változatos kategóriákba sorolt, a dimenzió kiterjesztése sablonba sorolt; a másik kódoló hasonló módon a perspektívaváltás sablont nevezte meg gyakran. Úgy tűnik tehát, hogy a két sablon értelmezésében jelentős különbség volt közöttük.

A tréning során felmerült egy szemléletes példa arra vonatkozóan, hogy hogyan befolyásolhatja a reklám eltérő értelmezése a kategorizációt. A kérdéses reklám egy kislányt ábrázol, aki szegényes környezetben a falra rajzol. A reklám szövege az adó 1%-ának felajánlását kéri, hogy „a szegénység ne állja útját a tehetségnek”. Ha valóságos helyzetként fogjuk

fel a szituációt, akkor a perspektívaváltás sablont fogjuk megnevezni. Az egyik vizsgálati személy arról számolt be, hogy a fal itt számára szimbolikus jelentéssel bír: az akadályok megjelenítője. Ilyen értelmezés esetén érthető a dimenzió átalakítása sablonba való besorolás. A reklámok értelmezésének heterogenitása gyakran bemutatott jelenség (ld. pl. Phillips, 1997; Mick és Politi, 1989).

A hipotézisek vizsgálata szekunder adatok segítségével történt. Azok közül a reklámok közül, melyek kategorizációjában a vizsgálati személyek egyetértettek, 30 adatait rögzítettük az *adsoftheworld.com* honlapról. A szelekció annak megfelelően történt, hogy 30 reklám közül hat-hat illeszkedjen minden kreativitássablonra. Az itt bemutatott tipikus reklámok ezek közül a reklámok közül kerültek ki. A vizsgált adatok: tetszés átlaga, hányan értékelték, hány kommentet kapott. Ahogy a virtuális térben történő kommunikáció, viselkedés hétköznapijaink részévé vált, a fentiekhez hasonló adatok elfogadott mérőszámaivá váltak a hatásnak (Yo, Chen, Kwok, 2011).

Eredmények

Az adatok között előfordultak kilógó értékek. Számottevően kiugró értékelést kapott például egy reklám a perspektívaváltás kategóriában (4. ábra, bal oldalon). A reklám egy afrikai nőt ábrázol, aki valószínűleg csecsemő etetése közben kiskanalat tart a kezében, és éppen „beteríti” a bébiétel. A reklám szövege felhívás arra, hogy segítsünk, hogy a gyermekek valóban gyermekek lehessenek. Ez a reklám tökéletesen elősegíti a perspektívaváltást, és alkalmas a büntudat indukálására is, viszont sokkal indirektebb formában, mint a hasonló reklámok. A humoros szituáció és a pozitív érzésekkel teli asszociatív tartalmak elnyomják a büntudat kiváltásának negatív hatását. Lényegesen jobbak a mutatói ennek a reklámnak (tetszés: 8,3; értékelések száma: 67; kommentek száma: 36), mint a többi, erre a sablonra illeszkedő reklám mutatói. Az eredmények összefoglalását az 1. táblázat tartalmazza.

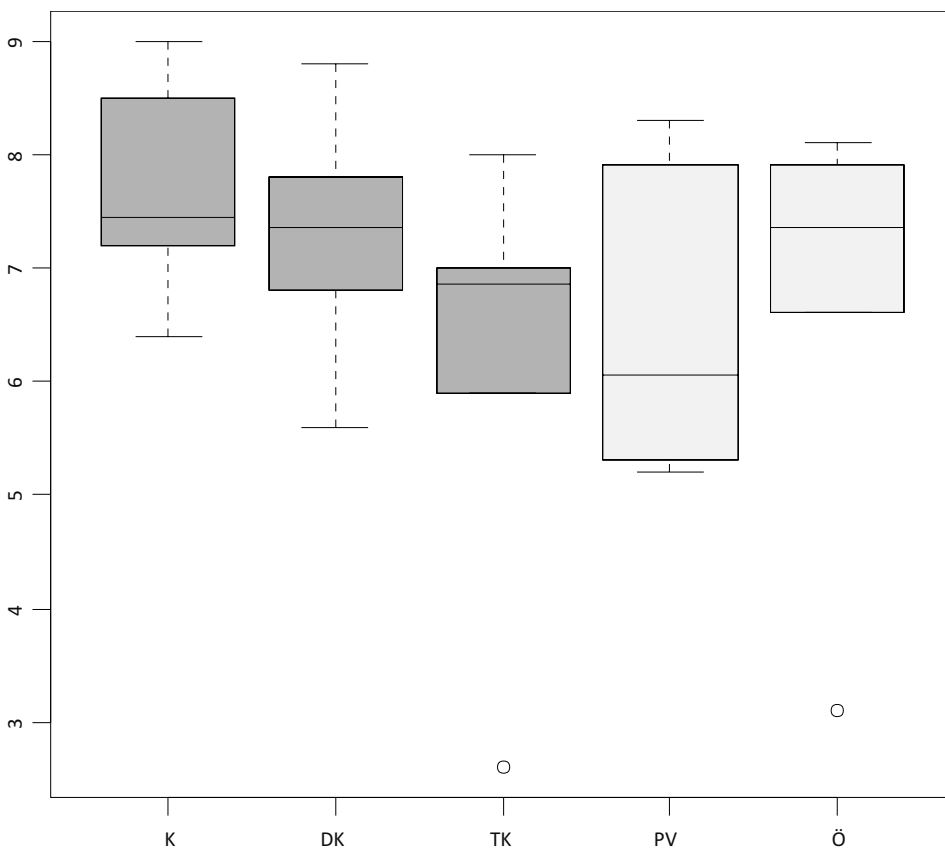
1. táblázat. A reklámok értékeléseinek mediánja a sablonok függvényében

	Képeslap	Dimenzió kiterjesztése	Túlkonkretizálás	Perspektívaváltás	Összehasonlítás
Átlagos tetszés	7,5	7,4	6,9	6,1	7,4
Értékelések száma	76,5	35,5	39,5	30,5	27,5
Kommentek száma	17,0	9,5	9,5	10,5	8,0

A tetszési értékek mediánjait tekintve a képeslap, a dimenzió kiterjesztése és összehasonlítás sablonok tetszési értékei a legmagasabbak. Ha azonban a tetszési értékek eloszlását is figyelembe vesszük (ld. a 6. ábrát), úgy tűnik, hogy valóban a képeslap sablonra illeszkedő reklámok tetszési értékei a legmagasabbak. A dimenzió kiterjesztése és összehasonlítás sablonok tetszési értékei nem különböztek el egymástól, ez a váratlanoktól eltérő tapasztalat. A feltevésekkel összhangban a perspektívaváltás és a túlkonkretizálás sablonok értékelései pedig

a legalacsonyabbak. A tetszési érték az a mutató, amely a leginkább kifejezi az érzelmi viszonyulást. Az értékelések és a kommentek száma, megítélésünk szerint, sokkal inkább a célközönség reakciókészségét ragadja meg.

6. ábra. A reklámok átlagos tetszési értékeinek eloszlása a kreativitás sablonok függvényében

K: képeslap sablon, DK: dimenzió kiterjesztése sablon, TK: túlkonkretizálás sablon, PV: perspektívaváltás, Ö: összehasonlítás sablon

Az értékelések száma a képeslap sablon esetén a legmagasabb, azonban érdekes, hogy a második legmagasabb értéket a túlkonkretizálás sablon reklámjai kapják. Lehet, hogy az értékelések száma inkább az újszerűséggel, egyediséggel van kapcsolatban. Az összehasonlítás és perspektívaváltás sablonok az értékelések száma szempontjából a legalacsonyabb értéket kapták, és talán valóban ezek a legkevésbé újszerű kommunikációs stratégiát használó sablonok.

A kommentek száma az értékelések számához hasonló módon alakul. Annyiban térnek el az eredmények, hogy a perspektívaváltás sablon esetében viszonylag sok komment érkezett. A kommentek leggyakrabban a megközelítés újszerűségét dicsérik, illetve vitatják meg. A kommentek száma azonban nincs összhangban a tetszési értékekkel, még akkor sem, ha

a kommentek a reklámot dicsérik. Ennek oka lehet a negatív érzések és ezekhez kapcsolódó asszociációk moderáló hatása. Alden és munkatársainak korábban vázolt modelljében (2000) a negatív érzelmek nem kaptak helyet, pedig lehet relevanciájuk.

A vizsgálat eredményei újabb kérdéseket vetnek fel a sablonok relatív hatásosságával, annak okaival kapcsolatban, és a hatás megnyilvánulási területeire vonatkozóan is merülnek fel kérdések. A vizsgált reklámok száma viszonylag kevés, ez nemcsak a leíró statisztikák összehasonlítása kapcsán int óvatosságra, hanem a kis elemszám nem teszi lehetővé a statisztikai vizsgálatok eredményeinek kritika nélküli elfogadását sem. Hiszen kis elemszám esetén igazán ritkán tapasztalunk szignifikáns eredményt, megemelt szignifikanciaszint ellenére ($\alpha = 0,1$), még abban az esetben is, ha valós eltérésről van szó.

Ezt szem előtt tartva, nem okoztak meglepetést a statisztikai próbák eredményei sem. A kreativitássablonok hatásosságának eltéréseit, a mediánokat tekintve, a három mérőszám mentén Kruskal–Wallis-próbával vizsgáltuk. Az adatok alapján, tetszés és a kommentek száma tekintetében a sablonok nem különböztek lényegesen egymástól (rendre: $\chi^2=3,7$, $df=4$, $p<0,44$; $\chi^2=2,0$, $df=4$, $p<0,74$). Viszont az értékelők száma tekintetében tendenciaszerű különbség mutatkozik a sablonok között ($\chi^2=8,7$, $df=4$, $p<0,07$). A páronkénti post hoc vizsgálatok azt mutatják, hogy a képeslap sablon értékei térnek el lényegesen a többi sablon értékeitől (DK: $W=31$, $p<0,04$; TK: $W=33$, $p<0,02$; PV: $W=33$, $p<0,02$; Ö: $W=30$, $p<0,06$).

A hipotéziseket tekintve a következő megállapításokat tehetjük:

(1) A vizsgált adatok alapján valóban jobb mutatókkal bír a képeslap sablon, mint a többi sablon. A tetszést tekintve ez nem volt nyilvánvaló. Továbbá statisztikailag megragadható módon csak az értékelések száma különbözött a többi sablonétól.

(2) Valóban tartható a feltételezés, hogy a perspektívaváltás sablon tetszik a legkevésbé a befogadóknak, azonban elvárásainkhoz képest viszonylag sok kommentet kaptak az erre a sablonra illeszkedő reklámok.

(3) A tetszést tekintve a túlkonkretizálás sablonra illeszkedő reklámok megítélése nem tűnik heterogénnek.

(4) A dimenzió kiterjesztése és az összehasonlítás sablonok közül a dimenzió kiterjesztése sablon valóban közepes mutatókkal rendelkezik, jelen adatok alapján. Az összehasonlítás sablon eredményei az elvártnak megfelelően kevésbé jók. Viszont az összehasonlítás sablon több mutatón rosszabb eredményeket produkált, mint a túlkonkretizálás vagy a perspektívaváltás sablonok. Fontos azonban szem előtt tartani, hogy ezek nem szignifikáns különbségek.

A hipotézisek új adatokon történő, megismételt vizsgálata célszerű lenne.

DISZKUSSZIÓ

Jelen tanulmány egy elsősorban kvalitatív, feltáró jellegű vizsgálat eredményeiről ad számot, melynek célja társadalmi célú reklámok kreativitássablonjainak feltárása. A tanulmányban öt kreativitássablon, és azok hatásmechanizmusai kerültek bemutatásra. Az öt kreativitássablon: képeslap, dimenzió kiterjesztése, túlkonkretizálás, perspektívaváltás és összehasonlítás sablonok. A sablonokra illeszkedő reklámok hatáselemei a csoportos interjúk és a szakirodalom alapján

beazonosíthatók. A sablonok hatásmechanizmusának és hatásosságának mélyreható vizsgálata azonban további munkát igényel. Jelen tanulmányban szekunder adatok segítségével történt meg a hipotézisek előzetes vizsgálata. Az eredmények a képeslap sablon elsőbbségét, a többi sablonhoz viszonyított kiemelkedő hatásosságát támasztják alá. Ez összhangban van Gol- denberg és Solomon (1999) korábbi eredményeivel, akik egy közel azonos sablont (képeslap analógia sablon) kereskedelmi célú reklámok esetén különítették el. Mindhárom mutatót (tet- szés, értékelések száma, kommentek száma) tekintve, az összehasonlítás sablon hatásossága tűnik a legszerényebbnek.

A feltárt kreativitássablonok és a hatásukkal kapcsolatos elméletek önmagukban értéke- sek lehetnek kapcsolódó kérdéskörök vizsgálatokor, illetve gyakorló reklámszakemberek, fő- ként kreatívok számára. Hiszen egyrészt összefoglalják a legkreatívabb társadalmi célú rek- lámok sajátosságait, másrészt konvergens gondolkodási utakat biztosítanak társadalmi célok kommunikációja megtervezésekor.

A társadalmi célú reklámok hatásának és hatásosságának vizsgálata itt nem kellene, hogy véget érjen. Értékes lenne a sablonok értékelésének összehasonlítása nagy mintán; kontrollált körülmények között; illetve több reklám bevonásával. Ezen lehetőségek külön-külön és kom- binált formában is megfontolandók lehetnek. További kutatási irány lehet egy-egy korábban bemutatott eredményt magyarázó hipotézis vizsgálata. Ilyen például az újszerűség (eredetiség) hatásának vizsgálata az értékelések számára, vagy a büntudat és negatív érzések hatásának fel- tárása a tetszésre. Továbbá a büntudat moderátor szerepének tüzetesebb vizsgálata is izgalmas téma a reklámmal kapcsolatos attitűd formálásában.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A pro- jekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Köszönettel tartozunk továbbá a DE Pszichológiai Intézetében működő Reklámpszicho- lógiai Kutatócsoport tagjainak, különösképpen Bodó Viktóriának, Felföldi Enikőnek és Ka- lász Juditnak a kategóriák kialakításában nyújtott segítségért. És mindazon hallgatóknak, akik a kvalitatív vizsgálatokban részt vettek.

SUMMARY

CREATIVITY TEMPLATES OF ADVERTISEMENTS FOR THE SOCIAL GOOD AND THEIR MODE OF ACTION

The qualitative studies reported in the present paper aimed to reveal creativity templates of advertisements for social good, and to define their psychological effects. The studies lead to five creativity templates: pictorial (replacement, linking); dimension extension; over specifying (literal visualization); perspective switching (different point of view); and comparison

templates. According to the results of a quantitative study analyzing secondary data, the relative effectiveness of the pictorial template seems salient.

Keywords: creativity, advertisement, creativity templates, advertisement for the social good, convergent thinking

IRODALOM

- AITKEN, R., LAWSON, R., GREY, B. (2003): Advertising typologies: A meta analysis. *ANZ-MAC2003 Conference Proceedings Adelaide 1–3 December, Advertising / Marketing Communications Issues Track*. 114–121.
- ALDEN, D. L., MUKHERJEE, A., HOYER, W. D. (2000): The effects of incongruity, surprise and positive moderators on perceived humor in television advertising. *Journal of Advertising*, 29. 1–16.
- AMABILE, T. M. (1982): The social psychology of creativity: A consensual assessment technique. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43. 997–1013.
- AMABILE, T. M. (1996): *Creativity in context: Update to „The social psychology of creativity”*. Westview Press, Boulder.
- AMABILE, T. M., GRYSKIEWICZ, N. D. (1989): The creative environment scales: Work environment inventory. *Creativity Research Journal*, 2. 231–253.
- AUBLE, P., FRANKS, J., SORACI, S. (1979): Effort toward comprehension: Elaboration or aha!? *Memory & Cognition*, 7. 426–434.
- BASIL, D. Z., RIDGWAY, N. M., BASIL, M. D. (2008): Guilt and giving: A process model of empathy and efficiency. *Psychology & Marketing*, 25. 1–23.
- BRUKE, K. (1966): *Language as symbolic action*. University of California Press, Berkeley.
- BURROUGHS, J. E., MOREAU, C. P., MICK, D. G. (2008): Toward a psychology of consumer creativity. In HAUGTVEDT, C., HERR, P., KARDES, F. (eds): *Handbook of consumer psychology*. Psychology Press, New York. 1011–1038.
- CSIKSZENTMIHALYI, M. (1990): *Flow: The psychology of optimal experience*. Harper & Row, New York.
- DONOVAN, R., HENLEY, N. (2010): *Social marketing*. Cambridge University Press, Cambridge.
- EL-MURAD, J., WEST, D. C. (2004): The definition and measurement of creativity: What do we know? *Journal of Advertising Research*, 44. 188–201.
- FORCEVILLE, C. (1996): *Pictorial metaphor in advertising*. Routledge, New York.
- GOLDENBERG, J., MAZURSKY, D. (2008): When deep structures surface. Design structures that can repeatedly surprise. *Journal of Advertising*, 34. 21–34.
- GOLDENBERG, J., MAZURSKY, D., SOLOMON, S. (1999): The Fundamental Templates of Quality Ads. *Marketing Science*, 18 (3). 333–351.
- HITCHON, J. C. (1997): The locus of metaphorical persuasion: An empirical test. *Journalism and mass communication quarterly*, 74. 55–68.
- KARDES, F. R. (1993): Consumer inference: Determinants, consequences, and implications for advertising. In MITCHELL, A. A. (ed.): *Advertising exposure, memory, and choice*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale. 163–191.

- KAUFFMAN, S. (1995): *At home in the universe*. Oxford University Press, Oxford.
- KAUFMAN, J. C. (2009): *Creativity 101*. The Psych 101 Series. Springer Publishing Company, New York.
- KELSO, J. A. S. (1997): *Dynamic patterns: The self-organization of brain and behavior*. MIT Press, Cambridge MA.
- KOSLOW, S., SASSER, S. L., RIODAN, E. F. (2003): What is creative to whom and why? *Journal of Advertising Research*, 43. 96–110.
- KOTLER, P., ZALTMAN, G. (1971): *Social marketing: Strategies for changing public behaviour*. The Free Press, New York.
- KOVER, A. J., GOLDBERG, S. M., JAMES, W. L. (1995): Creativity vs. effectiveness? An integrating classification for advertising. *Journal of Advertising Research*, 35. 29–40.
- KOZBELT, A., BEGHETTO, R. A., RUNCO, M. A. (2010): Theories of creativity. In KAUFMAN, J. C., STERNBERG, R. J. (eds): *The Cambridge handbook of creativity*. Cambridge University Press, New York. 20–47.
- MCCORMAC, E. R. (1985): *A cognitive theory of metaphore*. MIT Press, Cambridge.
- MCQUARRIE, E. F., MICK, D. G. (1996): Figures of rethoric in advertising language. *Journal of Consumer Research*, 22. 424–438.
- MCQUARRIE, E. F., MICK, D. G. (1999): Visual rethoric in advertising: Text interpretative, experimental, and reader-response analyses. *Journal of Consumer Research*, 26. 37–54.
- MCQUARRIE, E. F., MICK, D. G. (2003): Visual and verbal rhetorical figures under directed processing versus incidental exposure to advertising. *Journal of Consumer Research*, 29. 573–587.
- MICK, D. G., POLITI, L. G. (1989): Consumer interpretations of advertising imagery: A visit to the hell of connotation. In HIRSCHMAN, E. (ed.): *Interpretive Consumer Research*. Provo: Association of Consumer Research. 85–96.
- MINSKY, M. (1985): *The Society of Mind*. Simon and Schuster, New York.
- MORIARTY, S. E. (1996): Effectiveness, Objectives and the Effie Awards. *Journal of Advertising Research*, 36. 54–63.
- PERLOFF, R. M. (2010): *The dynamics of persuasion. Communication and attitudes in the 21st century*. Routledge, New York.
- PHILLIPS, B. J. (1997): Thinking into it: Consumer interpretation of complex advertising images. *Journal of advertising*, 26. 77–87.
- PHILLIPS, B. J. (2003): Understanding visual methaphor in advertising. In SCOTT, L. M., BATRA, R. (eds): *Persuasive imagery*. Routledge, New York. 297–310.
- ROTHENBERG, A. (1971): The process of janusian thinking in creativity. *Archives of General Psychiatry*, 24. 195–205.
- SAS I. (2006): *Reklám és pszichológia*. Kommunikációs Akadémia Könyvtár, Budapest.
- SAS I. (2010): *Reklám a jóért. Társadalmi célú reklám*. Kommunikációs Akadémia Könyvtár, Budapest.
- SCOTT, L. M. (1994): The bridge from text to mind: Adapting reader-response theory to consumer research. *Journal of Consumer Research*, 21. 461–480.

- SIMON, H. A. (1966): Scientific Discovery and the Psychology of Problem Solving. In Colodny, R. G. (ed.): *Mind and Cosmos: Essays in Contemporary Science and Philosophy*. University of Pittsburg Press, Pittsburg. 22–40.
- SIMONTON, D. K. (1987): Developmental antecedents of achieved eminence. *Annual of Child Development*, 5. 131–169.
- SPERBER, D., WILSON, D. (1986): *Relevance: Communication and cognition*. Basil Blackwell, Oxford.
- STERNBERG, R. J., KAUFMAN, J. C. (2010): Constrains on creativity. In KAUFMAN, J. C., STERNBERG, R. J. (eds): *The Cambridge Handbook of Creativity*. Cambridge University Press, New York. 467–482.
- STERNBERG, R. J., LUBART, T. I. (1996): *Defying the crowd*. Free Press, New York.
- TANAKA, K. (1994): *Advertising language: A pragmatic approach to advertisements in Britain and Japan*. Routledge, London.
- TILL, B. D., BAACK, D. W. (2005): Recall and persuasion. Does creative advertising matter? *Journal of Advertising*, 34. 47–57.
- TORRANCE, E. P. (1966): *The Torrance tests of creative thinking – Norms-Technical manual research edition – Verbal tests, forms A and B-figural tests, Forms A and B*. Personnel Press, Princeton, NJ.
- YO, B., CHEN, M., KWOK, L. (2011). Toward predicting popularity of social media messages. In SALERNO, J., YANG, S. J., NAU, D., CHAI, S. K. (eds): *Socail computing, behavioral-cultural modeling and prediction: Lecture notes in computer science*. Heidelberg: Springer. 317–324.
- WALLAS, G. (1926): *The art of thought*. Harcourt, Brace, & World, New York.

AZ ATTITÜDÖK, A TÁRSAS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ ÉS A JÖVŐBELI KÖVETKEZMÉNYEK FIGYELEMBEVÉTELÉNEK SZEREPE A KÖRNYEZETTUDATOS HULLADÉKGAZDÁLKODÁSBAN¹

MEDVÉS Dóra (medves.dora@arts.unideb.hu),
BALÁZS Katalin (balazs.katalin@arts.unideb.hu),
KONDÉ Zoltán (konde.zoltan@arts.unideb.hu),
MÁTYÁS Márta (matyas.marta@gmail.com)

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmányban a társas dilemmák értelmezési kereteiben tárgyalt társas értékorientációnak és idői orientációnak, illetve az attitűdök kétféle aspektusának, az implicit és explicit attitűdöknek a környezettudatosságban betöltött szerepét vizsgáljuk. A fenti meghatározók szerepét felsőoktatásban részt vevő hallgatók körében, a környezettudatos viselkedés egy speciális formája, a hulladékgazdálkodás vonatkozásában tettük vizsgálat tárgyává. A kutatás eredményei szerint a proszociális, azaz együttműködő társas értékorientációval rendelkező személyek – a proszelf, azaz önérdékvezérelt személyekhez képest – környezettudatosabb hulladékgazdálkodásról számoltak be. A környezettudatos hulladékgazdálkodás háttérében meghúzódó determinánsok között eredményeink szerint a proszelf személyek esetében a jövőbeli következmények figyelembevétele mellett az explicit attitűdinális szempontoknak is meghatározó szerep jut, míg a proszociális személyek viselkedésének bejósolásában az alkalmazott változók nem játszanak szerepet.

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

BEVEZETÉS

A környezettudatossággal kapcsolatba hozható problémák nemcsak hétköznapijainkban, hanem a tudományos kutatásokban is jelen vannak; a környezeti problémák megoldásában mind a természettudományi, mind a társadalomtudományi kutatások jelentős szerepet játszhatnak (Stern, 1992). Számos pszichológiai vizsgálat elsősorban a környezettudatos szándékok és/vagy magatartást meghatározó tényezők feltárására fókuszál (ld. pl. Gärling, Fujii, Gärling és Jakobsson, 2003; Kaiser, 2006; Stern, 2008), de a környezettudatosságot népszerűsítő kampányok kialakításának, a viselkedésváltozás elősegítésének vizsgálati kérdésköre is megjelenik a pszichológiában (Medvés és Kovács, 2012; Thøgersen, 2007).

A környezettudatos magatartás vizsgálatához számos elméleti megközelítés ismeretes; ezek középpontjában jellemzően a normák (Normaaktivációs modell; Schwartz, 1977), az értékek (Érték-hiedelem-norma modell; Stern és Dietz, 1994; Stern, Dietz és Guagnano, 1995), az attitűdök (Tervezett viselkedés elmélete; Ajzen, 1991) és a társas dilemmák (Dawes, 1980), illetve azok meghatározói (összefoglalót ld. Steg, 2003) állnak.

Jelen tanulmány célja a társas dilemmahelyzetekben hozott döntéseket befolyásoló társas értékorientáció és idői orientáció, illetve az attitűdök explicit és implicit aspektusának környezettudatosságban betöltött szerepének feltárása. Tanulmányunk újszerűsége, hogy az általunk alkalmazott változók egy modellben történő vizsgálata eddig nem ismert a szakirodalomban; az attitűdinális szempontok és a társas dilemmahelyzetek – mint a környezettudatosság értelmezési keretei – viszonylag ritkán találkoznak.

Implicit és explicit attitűdök

Thurstone 1928-es kijelentése, miszerint az attitűdök mérhetőek, a szociálpszichológia egyik kiemelkedő kutatási területét alapozta meg: az attitűdök kialakulása és változása aktívan kutatott területté vált (ld. pl. Gawronski és LeBel, 2008). Később az attitűdök indirekt mérőeszközei (ld. pl. Fazio és Olson, 2003) új távlatot nyitottak, aminek következményeként az implicit és explicit attitűdök elkülönítése szükségszerűvé vált.

Az explicit attitűdök közvetlen mérések segítségével hozzáférhetőek, mint pl. az önbellátáson alapuló kérdőív. A közvetlen mérések alapvetően tudatos, verbális és absztrakt reprezentációi az értékelő viszonyulásoknak (Payne, Burkley és Stokes, 2008). Továbbá általánosan elfogadott, hogy az explicit attitűdök gyorsan változhatnak; befolyásolhatja őket új információ az attitűdtárgyról, az információk aszimmetrikus volta, a saját célok és viselkedési szándékok kognitív feldolgozása, kulturálisan meghatározott tudás és a szociális környezet (Rydell és McConnell, 2006). Az explicit attitűdök a szándékos viselkedést befolyásolják elsősorban (Rydell és McConnell, 2006).

Mindezekkel szemben az implicit attitűdök indirekt mérőeszközök által válnak hozzáférhetővé. Ide sorolható például az Implicit Asszociációs Teszt (Greenwald, McGhee és Schwartz, 1998), ami reakciómérésen alapuló preferenciavizsgálatot tesz lehetővé két konstruktum vonatkozásában. Az implicit attitűdök olyan értékelő viszonyulásokat hordoznak, melyek a tudat számára többnyire nem hozzáférhetőek és jól elkülönülnek a szándékos megismerési folyamatoktól. Az implicit attitűdök lassan változnak (Rydell és McConnell, 2006),

változásuk többnyire az attitűdtárggyal kapcsolatos hasonlósági és asszociatív információk hatására történik (Olson és Fazio, 2001; Wilson, Lindsey és Schooler, 2000). Az implicit attitűdök alapvetően a személyek asszociációs struktúráját alakítják és a spontán viselkedést irányítják (McConnell és Leibold, 2001).

Számos vizsgálat foglalkozott az azonos attitűdtárggyal szembeni eltérő implicit és explicit attitűdökkel (ld. pl. Fazio és Olson, 2003; Nosek, 2007; Payne et al., 2008). Nosek (2005) demonstrálta, hogy maga az attitűdtárgy is nagy befolyással van a korreláció erősségére; 0,75-os, atipikusan erős korrelációról is beszámol implicit és explicit attitűdök között. Továbbá számos, az implicit és explicit attitűdök viszonyára ható moderáló változót nevez meg, mint például az attitűdök polaritása, az értékelés kiugró volta, tapasztalat, tudatosság, társas hatás, mintavétel stb.

Léteznek olyan általános elméletek, amelyek egy modellben integrálják az implicit és explicit attitűdöket. E modellek az attitűdöket vagy különálló rendszerekként (pl. hasonlóság alapú következtetési rendszer, Sloman, 1996), vagy egymással szoros interakcióban lévő rendszerekként (pl. motiváció és lehetőség az átgondolásra, MODE; Fazio, 1995) mutatják be. Az egyik legelfogadottabb modell a duális attitűdök modellje (Wilson, Hodges és LaFleur, 1995; Wilson et al., 2000), amely azt hangsúlyozza, hogy az új attitűdök felülkerekednek a régieken, kettős attitűdöket eredményezve azonos attitűdtárgy esetén, ezáltal a régi implicit és az új explicit attitűdök együttes jelenlétét eredményezik. Ezekben az esetekben a viselkedésben is egyfajta kettősség figyelhető meg: a tudatos és az automatikus viselkedések kettősséget mutatnak (Wilson et al., 2000).

Jelen tanulmányban nincs hangsúlyos előfeltevésünk az implicit és explicit attitűdök kölcsönhatásáról, hiszen a környezettudatos implicit és explicit attitűdök egy pillanatnyi állapotát, és ezek viselkedésre vonatkozó előrejelző értékét vizsgáljuk.

Az explicit és implicit attitűdök szerepe a környezettudatosságban

A környezeti attitűdök mérésére számos explicit mérőeljárás ismeretes. Gyakran alkalmazott attitűdkérdőívek között említhetjük például az Új Környezeti Paradigmát (Dunlap és Van Liere, 1978; Dunlap, Van Liere, Mertig és Jones, 2000) vagy akár a Környezeti Attitűd Kérdőívet (Milfont és Duckitt, 2006). A környezeti attitűdök és a környezettudatos magatartás közötti összefüggést számos vizsgálat megerősítette (ld. pl. Kaiser, 2006; Milfont és Duckitt, 2010).

Kevesebb kutatás született azonban, amely az implicit asszociációk és a környezet összefüggését kívánta feltárni (ld. pl. Davis, Green és Reed, 2009; Schultz, Shriver, Tabanico és Kazian, 2004). Ritka példa Schultz és munkatársainak (2004) tanulmánya, ami a természeti környezethez való kötődés és a környezettudatos magatartás kapcsolatát vizsgálta implicit asszociációk segítségével. Vizsgálatukban a természeti környezethez való kötődés explicit és implicit mérőeszközei gyenge szignifikáns korrelációt mutattak egymással, az implicit asszociációs teszt eredményei nem mutattak azonban összefüggést a környezettudatos viselkedés önbevallásos mérőeszközével.

A társas dilemmahelyzetek társas és idői meghatározóinak szerepe a környezettudatos viselkedésben

A környezettudatosság problémakörének értelmezésekor, kutatásakor a társas dilemmahelyzetek gyakran szolgálnak elméleti keretként, hiszen ezek jellemzői (pl. a társadalom szempontjából együttműködő válasz alacsonyabb egyéni kimenettel jár, mint az egyéni szempontokat követő; az együttműködő válasz mások számára kevésbé ártalmas, mint az individualista; mindenki együttműködése jár a legeredményesebb kimenettel) a legtöbb környezettudatosságot érintő probléma esetében is érvényesek (ld. pl. Steg, 2003). A társas dilemmahelyzetekben mutatott viselkedést számos egyéni és szituatív tényező befolyásolhatja (ld. pl. Weber, Kopelman és Messick, 2004). Azonban a társas dilemmákban hozott döntések meghatározói között elkülöníthetünk egy olyan szempontrendszert is, amely szerint a társas tényezők és az idői tényezők egyaránt szerepet játszanak a dilemmahelyzetekben hozott döntésekben (Joireman, Lasane, Bennett, Richards és Solaimani, 2001).

Tanulmányunkban Joireman és munkatársainak (2001) kutatásához hasonlóan a társas megfontolások közül a társas értékorientációt (Messick és McClintock, 1968; Van Lange, Otten, De Bruin és Joireman, 1997), az idői megfontolások közül pedig a jövőbeli következmények figyelembevételét (Strathman, Gleicher, Boninger és Edwards, 1994) kezeljük. A következőkben ezeket a koncepciókat mutatjuk be, illetve a társas dilemmahelyzetekben és a környezettudatosságban betöltött szerepüket ismertetjük.

A társas értékorientáció szerepe

A Messick és McClintock (1968) által definiált társas értékorientáció elsősorban a kölcsönös függőségi helyzetek vizsgálatában játszik fontos szerepet; a társas értékorientáció azt mutatja meg, hogy az egyének másokkal való érintkezés során milyen kimenetel elérését preferálják. A társas értékorientáció egyik igen gyakran alkalmazott tipológiája (pl. Messick és McClintock, 1968; Van Lange et al., 1997) három típust különböztet meg. *Együttműködő* orientációjúnak azok a személyek tekinthetők, akik a közös nyereség maximalizálására törekszenek; az *individualista* személyek számára kívánatos kimenetel a saját nyereségük maximalizálása, tekintet nélkül a másik személy nyereségére; míg a *versengő* személyek a saját és a mások nyeresége közötti különbséget igyekeznek maximalizálni (Messick és McClintock, 1968). A három társas értékorientációs típus további csoportosítási lehetősége alapján az együttműködőket proszociális, míg az individualistákat és a versengőket proszelf orientációjú személyekként hivatkozzák (ld. pl. Van Lange és Liebrand, 1989). A továbbiakban az egyszerűség kedvéért proszociális és proszelf személyekről beszélünk.

Liebrand és Van Run (1985) társas dilemmahelyzetben, erőforrásjátszmák keretein belül tanulmányozták a vizsgálati személyek társas értékorientációját és viselkedését. Azt találták, hogy a kísérleti helyzetben az önzetlenek mutatták a legtakarékosabb, legeggyüttműködőbb viselkedést, őket követték az együttműködő és az individualista orientációjú személyek, míg a versengők gazdálkodtak legkevésbé takarékos módon a készletekkel.

Közlekedési szituációt modellező társas dilemmahelyzetben folytatott kutatást Van Vugt, Meertens és Van Lange (1995), melyben különböző jellemzőkkel bíró ingázási helyzetekben hoztak döntést a vizsgálatban részt vevők. Eredményeik szerint a proszociális személyek erő-

sebb preferenciával rendelkeztek a tömegközlekedéssel való ingázásra, mint proszelf társaik. A proszelfek abban az esetben mutattak nagyobb hajlandóságot a tömegközlekedés használatára, hogyha a kapott információkból arra következtethettek, hogy az autóhasználattal jelentősen megnövekedhet az utazási idő a tömegközlekedéshez képest.

A jövőorientáció szerepe

A társas dilemmahelyzetekben az egyén döntéseit a társas értékorientáció mellett az idői orientáció is befolyásolja, hiszen egy bizonyos viselkedésforma azonnali és hosszú távú következménye eltérőek lehetnek (Joireman et al., 2001).

A jövőorientáció alatt Kastenbaum (1961) definíciója alapján a jövő eseményeivel való általános törődést, a jövőbeli események iránti általános aggodalmat értjük. A jövőorientáció olyan viselkedésformákkal hozhatjuk összefüggésbe, amelyek egyaránt járnak azonnali és jövőbeli következményekkel is. Strathman és munkatársai (1994) szerint megbízható és időben viszonylag stabil egyéni különbségek vannak annak mértékben, hogy a személyek viselkedésük megválasztásakor számolnak-e azok jövőben fellépő következményeivel. A szerzők szerint a jövőbeli következmények figyelembevételét egy kontinuum mentén lehet értelmezni. A skála egyik végpontján azok a személyek helyezkednek el, akik egyértelműen számolnak tetteik jövőben fellépő következményeivel. Ők azok, akik hisznek abban, hogy viselkedésüknek a jövőben meglesz az eredménye, jelenbeli fáradozásaik, költségeik meg fognak térülni. Hajlandóak feláldozni a jelenlegi kényelmüket, élvezeteiket egy jövőbeli kíváncsatos állapot elérése érdekében. Velük ellentétben a kontinuum másik végpontján azok a személyek vannak, akiket nem érdeklik a jövőbeli kimenetek. Ezek a személyek inkább jelenlegi hasznukat maximalizálják, hiszen szemléletük szerint azok költségei még sokáig nem fognak jelentkezni. Ezen csoport tagjai, mivel nem veszik figyelembe a viselkedésüknek csak később megjelenő következményét, a jövőbeli problémákra figyelmeztető információkat is kevésbé meggyőzőnek tartják.

Az egyéni különbségek vizsgálatok Stratham és munkatársai (1994) megállapították, hogy a jövőbeli következmények figyelembevétele pozitív kapcsolatban állt mind az egészséggel való törődéssel, mind a környezettudatos magatartással, míg a skála alkoholfogyasztással való összefüggése ellentétes irányú volt. Szintén a jövőorientáció és a környezettudatosság kapcsolatát vizsgálták Joireman és munkatársai (2001). Eredményeik szerint a környezettudatos viselkedés szándéka és a környezettudatos viselkedés is pozitív korrelációt mutat a jövőbeli következmények figyelembevételével. Egy másik kutatás az idői orientáció környezeti attitűdökkel való kapcsolatát vizsgálta. Milfont és Gouveia (2006) azt találták, hogy a jövőbeli időperspektíva a környezeti attitűdök megőrzés dimenziójával pozitív, a hasznosítás dimenziójával negatív korrelációt mutatott.

A társas dilemmahelyzetek korábbiakban említett és általunk is vizsgált meghatározóinak, a társas és idői szempontok figyelembevételének interakciójára vonatkozóan Joireman és munkatársai (2001) végeztek vizsgálatot. Kérdőíves kutatásukban gyenge, de szignifikáns korrelációt találtak, mely szerint a proszocialitás a jövőbeli következmények nagyobb mértékű figyelembevételével jár együtt.

A VIZSGÁLAT BEMUTATÁSA

Hipotézisek

A vizsgálatban azt kívántuk feltárni, hogyan függnek össze az explicit és implicit attitűdök, az idői orientáció és a környezettudatos viselkedés egy speciális formája, a környezettudatos hulladékgazdálkodás, illetve milyen szerepet játszanak ebben a viselkedésben a társas értékorientációs mintázatok. Az összefüggések feltárásához az alábbi hipotézisek kerültek megfogalmazásra:

A társas értékorientáció környezettudatos magatartásban betöltött szerepével kapcsolatban azzal a feltételezéssel éltünk (1d. hipotézis), hogy a proszociális társas értékorientációval jellemezhető személyek a környezetükkel kapcsolatban is együttműködőbben bánnak, ezáltal a környezettudatos hulladékgazdálkodásuk mértéke szignifikánsan különbözni fog a proszelf személyekétől. A hipotézis alapjául azok a kutatási eredmények szolgálnak, melyek szerint a proszociálisok együttműködőbben bánnak erőforrásaikkal a társas dilemmahelyzetekben (pl. Kramer, McClintock és Messick, 1986), illetve a környezettudatosság vonatkozásában egy közlekedési helyzetet modellező társas dilemmahelyzetben a proszociális személyek nagyobb hajlandóságot mutattak tömegközlekedéssel való ingázásra, mint a proszelfek (Van Vugt et al., 1995).

Továbbá azt feltételezzük, hogy a társas értékorientációs kategóriák tekintetében különböző szempontok határozzák meg a környezettudatos magatartást. Feltevésünk szerint a proszelf személyek környezettudatosságában a külső megerősítők játszanak szerepet (2a hipotézis). A hipotézist korábbi kutatási eredményeinkre (Kovács és Medvés, 2009), illetve nemzetközi adatokra (Van Dijk, De Cremer és Handgraaf, 2004) alapozzuk, melyek szerint a proszelfek érzékenyebbek a környezetből eredő, külső megerősítőként szolgáló információkra, amelyek jelentősebb mértékben befolyásolják viselkedésüket, mint proszociális társaiakét. Jelen vizsgálatban a jövőbeli következmények figyelembevétele és az explicit attitűdök szolgálhatnak külső megerősítőként, azaz az önérdeket támogató szempontként a környezettudatos viselkedés meghatározásában. Ezek ugyanis azok a tényezők, amelyek a környezetből származó információk révén – például a környezettudatosság fontosságának, hasznosságának, azok hosszú távú előnyeinek hangsúlyozásával – külső megerősítőként szolgálhatnak a környezettudatosság kapcsán.

A társas értékorientáció és az implicit attitűdök kapcsolata – eddigi ismereteink szerint – nem képezték még empirikus kutatás tárgyát. Mivel azonban az előzőekben említett vizsgálatokban (Kovács és Medvés, 2009; Van Dijk et al., 2004) a proszociális személyek viselkedésére a környezetből származó információk nincsenek jelentős hatással, ezért azt feltételezzük, hogy esetükben az implicit attitűd határozza meg a viselkedést (2b hipotézis).

A vizsgálati módszerek bemutatása

A hipotézisek vizsgálatához a résztvevők egy kérdőívcsomagot töltöttek ki, amely társas értékorientációjukat, környezettudatos hulladékgazdálkodó viselkedésüket, tetteik jövőbeli következményeinek figyelembevételét, illetve környezettudatos hulladékgazdálkodással kapcsolatos explicit attitűdjeiket mérte. A kérdőívek kitöltése online formában, számítógépen

keresztül történt, amelyet a szintén számítógépes támogatású implicit attitűdöket mérő feladat követett. A laboratóriumban folytatott vizsgálat során minden alkalommal jelen volt egy vizsgálatvezető is.

A társas értékorientáció mérőeszköze

A társas értékorientációs típusok elkülönítésére a Messick és McClintock (1968) által kifejlesztett hipotetikus elosztási játzsmákon alapuló kérdőívet alkalmaztuk, amelyet Van Lange és munkatársai (1997) adaptáltak. A teszt kilenc választási helyzetet tartalmaz, melyben a kísérleti személyeknek minden esetben előre meghatározott kimenetekkel járó kombinációk válassztásával kell jutalmat osztaniuk saját maguk és egy másik személy között, akit nem ismernek, és jövőbeni találkozásaik során sem ismernék meg egymást. A kilenc választási helyzet mindegyike tartalmazta a három alapvető értékorientációs típusnak megfelelő együttműködő, individualista és versengő választást.

A kérdőív egyik példaiteme:

	A	B	C
A Te pontjaid	480	540	480
A másik pontjai	80	280	480

A példaitemben az „A” elosztás a legnagyobb különbség maximalizálására törekvő versengő, a „B” választás a legnagyobb saját haszon elérését preferáló individualista, míg a „C” elosztás a maximális együttes haszon elérésére irányuló együttműködő választásnak felel meg. Azok a személyek sorolhatók be a három társas értékorientáció típus egyikébe, akik a kilencből legalább hatszor következetesen ugyanazon orientációs típust leíró alternatíva választása mellett döntöttek. Társas értékorientáció szempontjából nem kategorizálhatók azok a személyek, akiknek nem volt hat konzisztens válaszuk.

A társas értékorientáció esetén további kategorizációval is élhetünk az individualisták és versengők csoportjának összevonásával. Ezáltal a proszelf (individualista és versengő), illetve proszociális (együttműködő) személyek csoportjainak elkülönítésére nyílik lehetőségünk, amely meglehetősen gyakori a szakirodalomban (ld. pl. Van Lange et al., 1997; Van Vugt et al., 1995).

Környezettudatos hulladékgazdálkodást mérő kérdőív

A vizsgálatunkban használt környezettudatos hulladékgazdálkodó viselkedést mérő kérdőív összeállításához az Általános Ökológiai Magatartás skála („*General Ecological Behavior Scale*”, GEB; Kaiser és Wilson, 2004) szolgált alapul. A jelen mérőeszköz kialakításakor alapul vett 50 ítemes kérdőív a következő hat viselkedéscsoport köré szerveződik: energiamegtakarítás, közlekedés-szállítás, hulladékkezelés, fogyasztói magatartás, szelektív hulladékgyűjtés és helyettesítő, társas környezetvédő viselkedés. Az általunk használt 10 ítemes kérdőív összeállításakor a mérőeszköz hulladékgazdálkodásra vonatkozó kérdéseit alkalmaztuk: a hulladékkezelésre vonatkozó 5 ítem, a szelektív hulladékgyűjtésre vonatkozó 4 tétel és a társas környezetvédő viselkedésre vonatkozó 1 ítem átvételével. Az állításokban megfogalmazott

viselkedés előfordulásának gyakoriságát 7 fokú Likert-skálán kellett értékelni a kísérleti személyeknek. A kérdőív egy tipikus állítása például: „*Az ásványvizet visszaváltható palackban veszem.*”

A skála fordított itemeket is tartalmaz. A magasabb átlagpontszámot elérő személyek a környezettudatos hulladékgazdálkodó viselkedés magasabb fokával jellemezhetők.

Időorientáció mérésére szolgáló eljárás

Az időperspektívát a Strathman és munkatársai (1994) által kialakított jövőbeli következmények figyelembevételét mérő („*Consideration of Future Consequences Scale*”, CFC) kérdőívvel vizsgáltuk.

A skála 12 item segítségével méri, hogy a kitöltő személy mennyire veszi figyelembe viselkedésének jövőben fellépő következményeit. A vizsgálati személyek 5 fokú Likert-skálán jelölték annak mértékét, hogy mennyire jellemzi őket az adott állítás. Egy tipikus item a kérdőívből: „*Figyelembe veszem a dolgok jövőbeli alakulását, és megpróbálok ezekre a mindennapi viselkedéssel hatással lenni.*”

A kérdőív fordított itemeinek átkódolásával a magasabb átlagpontszámot elérő személyre inkább jellemző, hogy viselkedésük megválasztásakor számolnak annak a jövőben megjelenő következményeivel, míg az alacsonyabb átlagpontszámot elérő személyek inkább a jelenbeli jóllét elérésére motiváltak.

Az explicit attitűd mérése

Az explicit attitűdök mérésére alkalmazott eljárás kialakítása során a környezettudatos hulladékgazdálkodás kérdőívben is előforduló tevékenységformák értékelését kértük a résztvevőktől. A tevékenységek között szerepelt az újrahasznosítás, az újrafelhasználás, a szemétszedés, az utántöltés, a szelektálás és a visszaváltás. Ezek megítélése egy 7 fokú skálán, jó-rossz, jelentős-jelentéktelen, fontos-nem fontos, szükséges-szükségtelen, hasznos-haszontalan, hatásos-hatástalan bipoláris melléknévpárok mentén történt, amelyek a környezettudatosságot érintő kérdések kapcsán kerültek kialakításra.

Az implicit attitűd mérésére alkalmazott módszer

A környezettudatos hulladékgazdálkodással kapcsolatos implicit attitűdök feltárásához az Implicit Asszociációs Tesztet alkalmaztuk (Greenwald et al., 1998), amely a választatenciák különbsége alapján következtet az automatikus asszociációk erősségére.

A résztvevőknek a vizsgálatban egy attribútum- és egy célkategorizációs feladatot kellett végezniük reakcióidő helyzetben. Az attribútumkategorizációs feladatban a monitor közep-vonalában, zöld színnel megjelenő kifejezéseket (melléknéveket és főneveket) kellett kategorizálni két lehetséges attribútumkategorióra („szerintem jó” vs. „szerintem rossz”) mentén. Az implicit attitűdmérés általunk alkalmazott perszonalizált változatának kialakítása Olson és Fazio (2004) nevéhez köthető. A módosítás által („jó”, illetve „rossz” instrukció helyett „szerintem jó”, illetve „szerintem rossz” instrukció alkalmazása) kiküszöbölhetőek a mérés extraperszonalis asszociációkból fakadó szennyeződései. A kategorizálandó kifejezéslista hét pozitív (jó) és hét negatív (rossz) jelentéstartalmú kifejezésből állt (gonosz, bomba, gyász, gyűlölet,

háború, félelem, gyilkosság, illetve csoda, szivárvány, béke, szeretet, ajándék, szerencse, gyönyör); kifejezések nagy részét Greenwald és munkatársai (1998) tanulmányából vettük át.

A célkategorizációs feladatban a középvonalban megjelenő, fehér színű kifejezéseket kellett kategorizálni két célkategória („környezettudatos” vs. „szabadidős”) egyikébe. A környezettudatos kategóriába a környezettudatos hulladékgazdálkodással összefüggésben álló tevékenységek tartoztak (újrahasznosítás, szemétyűjtés, újrafelhasználás, utántöltés, visszaváltás, szelektálás), a szabadidős kategóriába pedig kifejezetten szabadidős tevékenységek (internetezés, olvasás, tévzés, zenehallgatás, sétálás, mozizás). A környezettudatos tevékenységek mellé azért választottuk a szabadidőseket, mert mindkét kategória tevékenységei opcionálisan választhatóak az egyének számára, továbbá a kategóriák tevékenységeit költségként, illetve bevételként észlelhetik, hiszen a környezettudatos viselkedésbe időt és energiát kell fektetniük, míg a szabadidős tevékenységekből profitálhatnak a feltöltődés, társas támogatás révén.

A célkategóriák, ill. attribútumkategóriák a képernyő jobb, illetve a bal felső sarkában voltak láthatók a kísérlet során végig az ingerekkel megegyező színben. A kategorizálandó főnevek megjelenítésére 36-os méretű, Ariel stílusú karaktereket használtunk. A cél- és attribútumkategóriáknál használt Ariel stílusú karakterek mérete 28-as volt.

A program véletlenszerűen válogatott az attribútumok, illetve a célkifejezések készletéből azzal a megköttéssel, hogy egy adott tétel csak abban az esetben kerülhet újbóli bemutatásra, ha a készlet kimerült. Az inger a kísérleti személy válaszáig volt látható. Rossz válasz esetén egy piros színű „X” jelent meg az inger fölött egészen a korrigált válaszig. A személy választ követően 400 ms elteltével következett az új inger. Az attribútum- és célkategóriáknak megfelelő választ billentyűk a két feladatban azonosak voltak (E: bal kéz, illetve I: jobb kéz). Az attribútumkategorizációs feladat válaszsabályai a kísérlet során nem változtak. A „szerintem jó” kategória jobb kezes, a „szerintem rossz”, kategória a bal kezes válasznak felelt meg. A célkategorizációs feladatban a „környezettudatos” kategória a blokkok egy részében bal kezes, a blokkok más részében jobb kezes válaszhoz kapcsolódott, ugyanezen blokkokban a „szabadidős” kategória jobb, illetve bal kezes válaszokhoz kapcsolódott. A kategóriaválasz viszonyoktól függően két elrendezés lehetséges. A szabadidős tevékenységek pozitív jelentéstartalmát feltételezve a pozitív értéktartalmat kifejező attribútumkategória („szerintem jó”) és a célkategóriák közül a „szabadidős” kategória, illetve a megfelelő válaszok egybeesését (téri orientációját) tekintettük kompatibilis elrendezésnek. Ez azt jelenti, hogy kompatibilis elrendezésben a „szerintem jó” kategóriához hasonlóan a „szabadidős” kategória is a jobb kezes válaszhoz asszociálódott, inkompatibilis elrendezésben pedig a „környezettudatos” kategória került a jobb oldalra a „szerintem jó” kategória mellé.

A vizsgálat a feladat rövid szóbeli ismertetésével kezdődött, majd írásos instrukció jelent meg a monitoron. Az instrukció ismertette az attribútum-, illetve célkategória-párokat, a kategorizálandó kifejezéseket és az attribútum-, illetve a célkategorizációs feladat szabályait. Ezenkívül az instrukcióban hangsúlyoztuk, hogy lehetőség szerint igyekezzenek a személyek gyorsan, de pontosan válaszolni. Az IAT vizsgálatok felépítését követve a kísérlet hét blokkot tartalmazott a következő sorrendben. Az első blokkban a célkifejezéseket kellett kategorizálni, a második blokkban az attribútumokat. Mindkét blokk 20-20 próbát tartalmazott, és a kategorizációs feladatok gyakorlására szolgált. Az ezt követő két kombinált feladat

blokkban a két feladatot felváltva kellett végrehajtani, azaz a felváltva megjelenő kifejezéseket kellett a már ismert attribútum-, illetve célkategóriák szerint osztályozni. A kombinált feladat első gyakorlóblokkja 20, a tesztblokkja 40 próbából állt. Az ezt követő blokkban újból célkategorizációs feladat következett 20 gyakorlópróba erejéig, de a korábban alkalmazott kategória-válaszgomb illesztés megfordításával. Azaz a korábban érvényes válaszsabály (pl. kompatibilis elrendezés: szabadidős-jobb kéz) megfordult (pl. inkompatibilis elrendezés: környezettudatos-jobb kéz). A vizsgálat utolsó két blokkja (20, illetve 40 próba) kombinált feladatvégzést kívánt, a melléknév feladatban az eredeti, a célkategorizációs feladatban a megfordított kategória-válaszgomb elrendezésnek megfelelően. A személyek fele kompatibilis elrendezés mellett kezdte a kombinált feladatvégzést, majd áttért az inkompatibilis elrendezésre, a személyek másik fele fordított (inkompatibilis-kompatibilis) sorrendben teljesítette a feladatot.

Az IAT hatás megállapítása a kompatibilis és inkompatibilis elrendezésű feladatokban mért reakcióidők átlagának különbségén alapult. A hatás mértékének megállapításához, azaz a d érték kiszámításához – kissé leegyszerűsítve – a reakcióidő-átlagok szórásértékkel történő korrekciója szükséges. A d érték újabb keletű kiszámítási algoritmusának megfelelően (Greenwald, Nosek és Banaji, 2003) az adatok semmiféle előzetes transzformációs (logaritmikus) és szűrési (hibás vagy lassú válaszok kiszűrése) eljárásan nem estek át.

A vizsgálati személyek és a vizsgálat körülményeinek bemutatása

A vizsgálatot 2011 decemberében, illetve 2012 januárjában folytattuk le a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézetének laboratóriumában. Az adatgyűjtés számítógépen keresztül történt, és az implicit asszociációkat mérő teszt reakciómérésen alapuló értékeléséből kiindulva minden alkalommal nyugodt körülményeket biztosítottunk az egyéneknek, így lehetőségünk volt a váratlan, zavaró ingerek kizárására. Az implicit asszociációkat mérő eljárást az Inquisit (2.0) kísérletvezérlő programon konstruáltuk meg.

A vizsgálatban 89 – 18 és 42 év közötti – személy vett részt ($M = 25,37$; $SD = 5,14$), főként északkelet-magyarországi felsőoktatási intézmények tanulói: főiskolások, egyetemisták, doktori iskolák hallgatói. A vizsgálati mintát 26 férfi és 63 nő alkotta; a két csoport az átlagéletkort tekintve nem különbözött jelentősen (férfiak esetében: $M = 24,73$; $SD = 4,25$; nők esetében: $M = 25,64$; $SD = 5,48$). A vizsgálatban való részvételért egy egyetemi logóval ellátott füzetet kaptak a személyek.

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A változók leíró statisztikái

A statisztikai elemzések lefolytatása előtt megbízhatósági vizsgálatot folytattunk az egyes mérőeszközök esetében. Amint az az 1. táblázatban is látható, minden változó megfelel a megbízhatósággal szemben támasztott kritériumoknak. Azonban a környezettudatos hulladékgazdálkodást mérő kérdőív esetében egy item kihagyásával a skála megbízhatósága javult (mind a 10 item esetében, $\alpha = 0,63$), ezért ebben az esetben a skála 9 itemes változatát alkalmaztuk. A kihagyott item a következő: „Étekezés után a WC-be borítom a maradékot.”

A leíró statisztikai elemzések alapján 3 személyt kizártunk a további adatelemzésből. Esetükben az explicit attitűd skála átlagértéke legalább 2,55, legfeljebb 5,36 ponttal eltért az átlagtól, miközben a további skálák és mérőeszközök esetében tapasztalt átlagértékeik nem tekinthetők kiugrónak. A leíró statisztikai elemzéseket így 86 fős mintán folytattuk le.

1. táblázat. A független változók megbízhatósága és korrelációs összefüggései

	Átlag	Szórás	2.	3.	4.	5.
1. életkor	25,28	5,18				
2. implicit attitűd (d)	-0,21	0,53	-			
3. explicit attitűd	6,22	0,60	,01	(,91)		
4. jövőbeli következmények figyelembevétele	3,61	0,56	,24*	,38**	(,79)	
5. környezettudatos hulladékgazdálkodás	4,54	0,99	,19	,13	,49**	(,67)

Megjegyzés: A Chronbach-féle alfa megbízhatósági eredményeket az átlóban, zárójelben tüntettük fel. Az implicit attitűdmérés esetében a pozitív értékek a környezettudatos elfogultságot jelzik.

* $p < ,05$; ** $p < ,001$

N = 86

Az Implicit Asszociációs Teszt eredményei szerint a vizsgálatban részt vevő személyek enyhe preferenciát mutattak a szabadidős tevékenységek irányába ($M = -0,21$; $SD = 0,53$), amely a minta összetételét tekintve, felsőoktatásban részt vevő hallgatók esetében, természetesnek mondható. Az Explicit Attitűd Kérdőív eredményei alapján a személyek erős elfogultságot mutattak a környezettudatos tevékenységek iránt ($M = 6,22$; $SD = 0,60$), illetve enyhe eltolódás figyelhető meg a jövőbeli következmények figyelembevétele ($M = 3,61$; $SD = 0,56$) és a környezettudatos viselkedés irányában ($M = 4,54$; $SD = 0,99$). A további statisztikai elemzések során e változók átlagértékeit alkalmaztuk.

A társas értékorientációt tekintve 40 személyt (a minta 46,5%-a) együttműködőként, azaz proszociálisként; 29 személyt (33,7%) pedig individualistaként vagy versengőként, azaz proszelfként kategorizáltunk, míg 17 személyt (19,8%) a szakirodalomban alkalmazott kritériumok alapján (ld. pl. Van Lange et al., 1997) egyik kategóriába sem lehetett besorolni. A vizsgálati mintában tapasztalt társas értékorientációs mintázat eloszlása megfeleltethető Au és Kwong (2004) metaanalízisében is közölt értékeknek.

A társas értékorientáció szerepe

Az első hipotézisben azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a különböző társas értékorientációs mintázatok szerepet játszanak a környezettudatos hulladékgazdálkodás mértékében. Korábbi kutatások (pl. Van Vugt et al., 1995) alapján azt vártuk, hogy a proszociális társas értékorientációval rendelkezők együttműködőbbben bánnak környezetükkel, azaz hulladékgazdálkodásukban környezettudatosabbak lesznek.

A hipotézis vizsgálatához független mintás t-próba analízist végeztünk; szignifikáns különbség mutatkozott a proszociális és proszelf személyek környezettudatos hulladékgazdálkodásának átlagértékei között [$t(67) = -2,37$; $p < ,05$]. A 2. táblázatban összefoglalt értékek alapján azonban azt is megfigyelhetjük, hogy a proszociálisok átlagértékei nemcsak a környezettudatos viselkedést mérő kérdőív esetében bizonyultak magasabbnak, mint a proszelfeké. Szignifikáns különbség figyelhető meg a jövőbeli következmények figyelembevételének átlagértékeit vizsgálva is [$t(65) = -3,65$; $p < ,001$].

Az explicit attitűdöt mérő kérdőív átlagértékei esetében és az implicit attitűdök tekintetében szintén hasonló irányú különbségeket figyelhetünk meg, a proszociálisok nagyobb elfogultságot mutatnak a környezettudatos tevékenység iránt, mint a proszelfek. Az attitűdök esetében egyik eltérés sem bizonyult szignifikánsnak [$t(67) = -1,45$; $p > ,1$; $t(67) = -1,44$; $p > ,1$].

2. táblázat. A változók átlagértékei a proszociális és proszelf minták esetében

	Környezettudatos hulladékgazdálkodás	Jövőbeli következmények figyelembevétele	Explicit attitűd	Implicit attitűd
Proszociális	4,84	3,85	6,32	-0,07
Proszelf	4,27	3,40	6,11	-0,26

Megjegyzés: Az implicit attitűdmérés esetében a pozitív értékek a környezettudatos elfogultságot jelzik.

A környezettudatosságot meghatározó tényezők a társas értékorientáció tükrében

A második hipotézis teszteléséhez (melyben a proszociális és proszelf személyek környezettudatos hulladékgazdálkodását meghatározó tényezőket kívántuk feltárni) a lineáris regresszióanalízis módszerét alkalmaztuk. Mivel a társas értékorientáció szignifikáns különbségeket eredményezett a jövőbeli következmények figyelembevétele és a környezettudatos hulladékgazdálkodás terén is, ezért az elemzés során a teljes mintát proszociális és proszelf személyek almintájára bontottuk, ezáltal lehetőségünk nyílt a hatásokat külön almintákon is megvizsgálni. Mindkét almintában a jövőbeli következmények figyelembevétele, illetve az explicit és implicit attitűdök szerepeltek független változóként, míg a függő változó a környezettudatos hulladékgazdálkodás volt.

A proszelf személyek almintája esetében a változók a környezettudatos hulladékgazdálkodás változójának 47%-át magyarázzák [$F(3) = 7,45$; $p < ,001$]. Amint az a 3. táblázatból is kitűnik, a proszelfeknél a jövőbeli következmények figyelembevétele ($\beta = ,48$; $p < ,05$) és az explicit attitűdöknek ($\beta = ,41$; $p < ,05$) is szignifikáns hatása van. A környezettudatos hulladékgazdálkodás mind a jövőbeli következmények figyelembevétele, mind a környezettudatos explicit attitűdök mértékének emelkedésével is növekszik. A 2a hipotézis ezáltal támogatást nyert.

A proszociális személyek almintáján ezzel szemben a regresszióelemzés eredményei szerint a vizsgált változók a környezettudatos hulladékgazdálkodás változójának meg-

hetősen kis mértékét magyarázzák; az alkalmazott modell nem bizonyult szignifikánsnak [$F(3) = 1,51$; $p > ,1$]. Továbbá a proszociálisok almintáján egyik vizsgált változó hatása sem szignifikáns (3. táblázat), tehát a 2b hipotézis nem igazolódott be.

3. táblázat. A környezettudatos hulladékgazdálkodást meghatározó tényezők proszociális és proszelf személyek esetében

	Környezettudatos hulladékgazdálkodás		
	R^2 proszociális/proszelf	β proszociális/proszelf	t proszociális/proszelf
Explicit attitűd	,11/,47	-,19/,41	-1,13/2,78*
Implicit attitűd		,15/-,05	0,89/-0,34
Jövőbeli következmények figyelembevétele		,26/,48	1,49/3,18*

* $p < ,05$

ÖSSZEGZÉS

Jelen kutatás célja az volt, hogy feltárja, a környezettudatos magatartást meghatározó tényezők közül a társas dilemmahelyzetekhez köthető társas értékorientációbeli és idői orientációi, illetve az attitűdök explicit és implicit aspektusbeli sajátosságai milyen hatással vannak a környezettudatos hulladékgazdálkodásra. A vizsgálat felsőoktatásban részt vevő hallgatók körében zajlott.

A vizsgálat eredményei szerint a társas értékorientációjukban proszociális személyek környezettudatosabbak, mint proszelf társaik, illetve tetteik jövőbeli következményeivel is inkább számolnak. Ezek az eredmények megfeleltethetők Roch és Samuelson (1997) kutatási eredményeinek, melyben laboratóriumi társas dilemmahelyzetben a proszociális személyek bántak legeggyüttműködőbbben a rendelkezésre álló erőforrásokkal (a társas dilemmahelyzeteket a szituációk strukturális hasonlóságából kifolyólag gyakran alkalmazzák értelmezési keretként a környezettudatossággal összefüggésbe hozható helyzetek értelmezésekor, ld. pl. Van Vugt, 2001). Azonban nemcsak a környezettudatosságot modellező társas dilemmahelyzetekben, hanem egy, a jövőbeli közlekedési szokásokkal kapcsolatos döntéseket vizsgáló kutatás során is megerősítésre került, hogy a proszociális személyek ingázási döntéseikben környezettudatosabbak, nagyobb hajlandóságot mutatnak a tömegközlekedés használatára az autózással szemben, mint a proszelfek (Van Vugt et al., 1995).

A különböző társas értékorientációval rendelkező egyének környezettudatos hulladékgazdálkodását meghatározó szempontok között jelentős eltérés mutatkozott. A proszelf személyek viselkedésében a jövőbeli következmények figyelembevétele és a környezettudatos hulladékgazdálkodás explicit attitűdinális aspektusai bizonyultak befolyásoló tényezőnek. Az eredmény magyarázatában korábbi kutatásainkat idézhetjük (Medvés, 2011; Medvés és Kovács,

2012), melyekben közös, hogy a környezettudatosság értelmezési keretei között sikerült megerősíteniük Kramer és munkatársainak (1986), illetve Van Dijk és munkatársainak (2004) laboratóriumi vizsgálati eredményét, melyek szerint a proszelf személyek esetében az instrumentális ösztönzők nagyobb hatással bírnak, mint a proszociálisok esetében.

Nem igazolódott be azonban az implicit attitűdöknek a proszociális személyek környezettudatosságában betöltött szerepére vonatkozó hipotézisünk, amelynek háttérében több okot is feltételezhetünk. A környezettudatos viselkedés morális keretek között történő értelmezése gyakori a szakirodalomban, hiszen ezen szituációk morális aspektusokat is hordoznak (Thøgersen, 1996). Kaiser (2006) vizsgálatában, egy morális szempontokkal kibővített modellben, a moralitásnak jelentős közvetett hatása volt a viselkedéses szándék bejósolásában. A proszociális személyek környezettudatos viselkedésének feltárását célzó további vizsgálatokba tehát érdemes lehet a morális szempontokat is bevonni. Az eredményt magyarázó okok között hivatkozhatunk továbbá Stern (2008) megállapítására is, mely szerint a környezettudatos viselkedés mögött meghúzódó pszichológiai tényezők hatása sok esetben csak áttételesen, más meghatározók által közvetített módon nyilvánul meg. Eredményeink szerint ez a jelenség kifejezettebb lehet a proszociális személyek esetében, akik környezettudatos hulladékgazdálkodására az általunk alkalmazott változók nem voltak hatással.

Vizsgálatunk eredményei megerősítették a társas értékorientáció viselkedésben betöltött szerepét, illetve a külső ösztönzők eltérő hatását a proszelf és proszociális személyek esetében. A vizsgálat alkalmazott vonatkozásait tekintve megfontolásra érdemes a környezettudatosság megerősítő információkkal történő támogatása. Ez ugyanis az egyébként is környezettudatosabban viselkedő proszociálisok döntéseit nem befolyásolja jelentősen sem pozitív, sem negatív irányban, ezzel szemben a környezettudatosságban kevésbé jeleskedő proszelf személyeket a környezettudatos irányába terelheti.

SUMMARY

THE ROLES OF ATTITUDES, SOCIAL VALUES AND TEMPORAL ORIENTATION ON PRO-ENVIRONMENTAL WASTE MANAGEMENT BEHAVIOR

The aim of the present study is to examine the role of several social psychological constructs determining pro-environmental behavior. On the one hand the social value and temporal orientation known from the social dilemmas framework were adopted; on the other hand explicit and implicit aspects of attitudes were applied. These variables were investigated in connection with household waste management behavior among students in a self-report study. Results of the study confirmed that prosocials behave more pro-environmentally than prosself people. Furthermore in case of proselves both consideration of future consequences and explicit attitudes affected pro-environmental waste management in a positive way, while prosocials behavior was not determined by the examined variables.

IRODALOM

- AJZEN, I. (1991): The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50. 179–211.
- AU, W. T., KWONG, J. Y. Y. (2004): Measurements and effects of social-value orientation in social dilemmas: A review. In SULEIMAN, R., BUDESCU, D., FISCHER, I., MESSICK, D. (eds): *Contemporary Psychological Research on Social Dilemmas*. Cambridge University Press, Cambridge. 71–98.
- DAVIS, J. L., GREEN, J. D., REED, A. (2009): Interdependence with the environment: Commitment, interconnectedness, and the environmental behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 29. 173–180.
- DAWES, R. M. (1980): Social dilemmas. *Annual Review of Psychology*, 31. 169–193.
- DUNLAP, R. E., VAN LIERE, K. (1978): The „new environmental paradigm”: a proposed instrument and preliminary results. *Journal of Environmental Education*, 9. 10–19.
- DUNLAP, R. E., VAN LIERE, K., MERTIG, A., JONES, R. E. (2000): Measuring endorsement of the New Ecological Paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues*, 56. 425–442.
- FAZIO, R. H. (1995): Attitudes as object-evaluation associations: Determinants, consequences, and correlates of attitude accessibility. In PETTY, R. E., KROSCHKE, J. A. (eds): *Attitude strength: Antecedents and consequences*. Erlbaum, Mahwah, NJ. 247–282.
- FAZIO, R. H., OLSON, M. A. (2003): Implicit measures in social cognition research: Their meaning and use. *Annual Review of Psychology*, 54. 297–327.
- GAWRONSKI, B., LEBEL, E. P. (2008): Understanding patterns of attitude change: when implicit measures show change, but explicit measures do not. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44. 1355–1361.
- GÄRLING, T., FUJII, S., GÄRLING, A., JAKOBSSON, C. (2003): Moderating effects of social value orientation on determinants of proenvironmental behavior intention. *Journal of Environmental Psychology*, 23. 1–9.
- GREENWALD, A. G., MCGHEE, D. E., SCHWARTZ, J. L. K. (1998): Measuring individual differences in implicit cognition: The implicit association test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74. 1464–1480.
- Greenwald A. G., Nosek B. A., Banaji M. R. (2003): Understanding and using the Implicit Association Test: I. An improved scoring algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85. 197–216.
- JOIREMAN, J. A., LASANE, T. P., BENNETT, J., RICHARDS, D., SOLAIMANI, S. (2001): Integrating social value orientation and the consideration of future consequences within the extended norm activation model of pro-environmental behavior. *British Journal of Social Psychology*, 40. 133–155.
- KAISER, F. G. (2006): A moral extension of the theory of planned behavior: Norms and anticipated feelings of regret in conservationism. *Personality and Individual Differences*, 41. 71–81.
- KAISER, F. G., WILSON, M. (2004): Goal-directed conservation behavior: The specific composition of a general performance. *Personality and Individual Differences*, 36. 1531–1544.

- KASTENBAUM, R. (1961): The dimensions of future time perspective, an experimental analysis. *The Journal of General Psychology*, 65(2). 203–218.
- KOVÁCS J., MEDVÉS D. (2009): Közös ügyek?! Van-e jelentősége? *Alkalmazott Pszichológia*, 3–4. 51–74.
- KRAMER, R. M., MCCLINTOCK, C. G., MESSICK, D. M. (1986): Social values and cooperative response to a simulated resource conservation crisis. *Journal of Personality*, 54. 576–592.
- LIEBRAND, W. B. G., VAN RUN, G. J. (1985): The effects of social motives on behavior in social dilemmas in two cultures. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21. 86–102.
- MCCONNELL, A. R., LEIBOLD, J. M. (2001): Relations among the Implicit Association Test, discriminatory behavior, and explicit measures of racial attitudes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37. 435–442.
- MEDVÉS D. (2011): „In Town Without My Car”: A field study about the function of social value orientation, habits and extrinsic motives in guiding pro-environmental behaviour. In LEA, S. E. G., CRELLEY, D., MODIC, D., GORDON, D. S. (eds): *Proceedings of the 2011 Conference of the International Confederation for the Advancement of Behavioral Economics and Economic Psychology* (CD format: ISBN 1-873053-06-13). Washington Singer Press, Exeter.
- MEDVÉS D., KOVÁCS J. (2012): The role of individual differences in promoting pro-environmental behavior. In KABISCH, S., KUNATH, A., SCHWEIZER-RIES, P., STEINFÜHRER, A. (eds): *Vulnerability, Risks, and Complexity: Impacts of Global Change on Human Habits. Advances in People and Environment Studies*. Hogrefe, Göttingen. 231–242.
- MESSICK, D. M., MCCLINTOCK, C. G. (1968): Motivational basis of choice in experimental games. *Journal of Experimental Social Psychology*, 4. 1–25.
- MILFONTE, T. L., DUCKITT, J. (2006): Preservation and utilization: Understanding the structure of environmental attitudes. *Medio Ambiente y Comportamiento Humano*, 7. 29–50.
- MILFONTE, T. L., DUCKITT, J. (2010): The environmental attitudes inventory: A valid and reliable measure of assess the structure of environmental attitudes. *Journal of Environmental Psychology*, 30. 80–94.
- MILFONTE, T. L., GOUVEIA, V. V. (2006): Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environmental attitudes. *Journal of Environmental Psychology*, 26. 72–82.
- NOSEK, B. A. (2005): Moderators of the relationship between implicit and explicit evaluation. *Journal of Experimental Psychology: General*, 134. 565–584.
- NOSEK, B. A. (2007): Implicit-explicit relations. *Current Directions in Psychological Science*, 16. 65–69.
- OLSON, M. A., FAZIO, R. H. (2001): Implicit attitude formation through classical conditioning. *Psychological Science*, 12. 413–417.
- OLSON, M. A., FAZIO, R. H. (2004): Reducing the influence of extrapersonal associations on the Implicit Association Test: Personalizing the IAT. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86. 653–667.
- PAYNE, B. K., BURKLEY, M. A., STOKES, M. B. (2008): Why do implicit and explicit attitude tests diverge? The role of structural fit. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94. 16–31.

- RYDELL, R. J., MCCONNELL, A. R. (2006): Understanding implicit and explicit attitude-change: A systems of reasoning analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91. 995–1008.
- ROCH, S. G., SAMUELSON, C. D. (1997): Effects of environmental uncertainty and social value orientation in resource dilemmas. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 7. 221–235.
- SCHULTZ, P. W., SHRIVER, C., TABANICO, J. J., KHAZIAN, A. M. (2004): Implicit connections with nature. *Journal of Environmental Psychology*, 24. 31–42.
- SCHWARTZ, S. H. (1977): Normative influences on altruism. In BERKOWITZ, L. (ed.): *Advances in experimental social psychology*. Academic Press, New York. 221–279.
- SLOMAN, S. A. (1996): The empirical case for two systems of reasoning. *Psychological Bulletin*, 119. 3–22.
- STEG, L. (2003): Motives and behaviour in social dilemmas relevant to the environment. In HENDRICKX, L., JAGER, W., STEG, L. (eds): *Human Decision Making and Environmental Perception. Understanding and Assisting Human Decision Making in Real-Life Settings*. University of Groningen, Groningen. 83–102.
- STERN, P. C. (1992): Psychological dimensions of global environmental change. *Annual Review of Psychology*, 43. 269–302.
- STERN, P. C. (2008): Environmentally significant behaviour in the home. In LEWIS, A. (ed.): *The Cambridge Handbook of Psychology and Economic Behaviour*. Cambridge University Press, New York. 406–429.
- STERN, P. C., DIETZ, T. (1994): A value basis of environmental concern. *Journal of Social Issues*, 50(3). 65–84.
- STERN, P. C., DIETZ, T., KALOF, L., GUAGNANO, G. A. (1995): Values, beliefs, and pro-environmental action: Attitude formation toward emergent attitude object. *Journal of Applied Social Psychology*, 25. 1611–1636.
- STRATHMAN, A., GLEICHER, F., BONINGER, D. S., EDWARDS, C. S. (1994): Weighing immediate and distant outcomes of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66. 742–752.
- THØGERSEN, J. (1996): Recycling and morality: A critical review of the literature. *Environment and Behavior*, 28. 536–558.
- THØGERSEN, J. (2007): Social marketing of alternative transportation models. In GÄRLING, T., STEG, L. (eds): *Threats to the quality of urban life from car traffic: Problems, causes, and solutions*. Elsevier, Amsterdam. 367–381.
- THURSTONE, L. L. (1928): Attitudes can be measured. *American Journal of Sociology*, 33. 529–554.
- VAN DIJK, E., DE CREMER, D., HANDGRAAF, M. J. J. (2004): Social value orientations and the strategic use of fairness in ultimatum bargaining. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40. 697–707.
- VAN LANGE, P. A. M., LIEBRAND, W. B. G. (1989): On perceiving morality and potency: Social values and effects of person perception in a give-some dilemma. *European Journal of Personality*, 3. 209–225.

- VAN LANGE, P. A. M., OTTEN, W., DE BRUIN, E. M. N., JOIREMAN, J. A. (1997): Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: Theory and preliminary evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73. 733–746.
- VAN VUGT, M. (2001): Community identification moderating the impact of financial incentives in a natural social dilemma: Water conservation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27. 1440–1449.
- VAN VUGT, M., MEERTENS, R. M., VAN LANGE, P. A. M. (1995): Car versus public transportation? The role of social value orientations in a real-life social dilemma. *Journal of Applied Social Psychology*, 25. 258–278.
- WEBER, J. M., KOPELMAN, S., MESSICK, D. M. (2004): A conceptual review of decision making in social dilemmas: Applying a logic of appropriateness. *Personality and Social Psychology Review*, 8. 281–307.
- WILSON, T. D., HODGES, S. D. LAFLEUR, S. J. (1995): Effects of introspecting about reasons: Inferring attitudes from accessible thoughts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69. 16–28.
- WILSON, T. D., LINDSEY, S., SCHOOLER, T. Y. (2000): A model of dual attitudes. *Psychological Review*, 107. 101–126.

MŰHELY

A TRANZAKCIÓANALÍZIS (TA) 20 ÉVE MAGYARORSZÁGON

JÁRÓ Katalin

ny. kutató és iskolapszichológus, MTA Pszichológiai Intézete,
ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola és Gimnázium
jaro@mtapi.hu

ANTAL Sándor
Szervezetfejlesztő, TA képző, Antares Csoport Kft.
antal.sandor@antarescsoport.hu

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen cikkünk a TA hazai karrierjével, s benne a Magyar Tranzakcióanalitikus Egyesület 20 éves történetének, legfontosabb eredményeinek bemutatásával foglalkozik, illusztrációképpen felhasználva a konferencián tartott prezentációnk és az ott bemutatott történeti kiállítás képanyagát. Ennek során kitérünk arra is, miképpen látjuk a szervezet jövőjét, mit tettünk eddig érte és merre lehetne továbblépni.¹

A Magyar Tranzakcióanalitikus Egyesület (HATA) számára 2011 ünnepi év volt. Eric Berne (1910–1970), a tranzakcióanalitikus iskola megteremtője 1910-ben született, s a szakma világszerte ünnepelte születésének 100. évfordulóját. Hazánkban a TA egyesület 1991-ben alakult meg, így éppen 20 évesek lettünk. Továbbá *A játszmák világa* kötettel 2011-ben debütált egyesületünk kiadóként a Háttér Kiadó oldalán. A három eseményt *Változó világban okénak maradni* címmel egy nagyszabású konferencia keretében ünnepeltük meg.

(A részletes programot lásd a mellékletben.) Az 1. ábra a programfüzet borítója.

¹ Az Eric Berne-évforduló kapcsán egy másik tanulmányban tekintettük át a TA mint önálló irányzat jelenlegi státuszát, más irányzatok között elfoglalt helyét, szellemi és szakmai tartalmait, amelyek biztosítják számára, hogy rendre megküzdjön az új idők társadalmi és professzionális kihívásaival és megőrizve sajátserűségét, képes legyen megújulni. (Járó és Antal, 2011)

1. ábra.

A TA híre az 1970-es, 80-as években a pszichiátria reneszánsza idején érkezett meg Magyarországra más irányzatokkal együtt. Évtizedes lemaradásaiból felzárkózva a pszichoterápia korszerű törekvéseihez fedezték fel az iskolát a hazai innovatív pszichiáterek (Süle, F. 1989). Akkoriban „szamizdat” fordítások formájában és a Pszichoterápiás Módszertani Központ önképző szemináriumain terjedt. Berne először magyarul a Buda Béla által szerkesztett *Pszichoterápia* c. kötetben *A neurózisok pszichoterápiája* címmel jelent meg (1981). A széles közönség számára nálunk is, ahogy szerte a világban, az *Emberi játszmák* kiadása tette lehetővé a találkozást az iskola tanításaival (1984).² Jeles szakemberek, Bagdy Emőke (1986), Buda Béla (1986) kezdték terjeszteni főleg pedagógiai területen a TA figyelemreméltó tanításait. Az első hazai TA szellemű népszerűsítő közönségkönyv F. Várkonyi *Már százszor megmondtam* c. kötete (1986).

Szakmailag igazi áttörést az jelentett, amikor a rendszerváltás éveiben nálunk is megjelentek a TA első misszionáriusai az EATA képviselőiben. Egy francia házaspár, Isabelle és Allen Crespelle a Magyar Pszichológiai Társaság támogatásával 1990-től indították a nemzetközi szttenderdeknek megfelelő első alapozó ún. 101 kurzust, majd fél évvel később a következőt, s ez így ment három éven át. Az alapozásra azután haladó tanfolyamok sora épült, továbbá egyéni és csoportos szupervíziók, kezdetben leginkább a klinikai területen. Később komoly kurzusok szerveződtek a nevelésügy és a szervezetfejlesztés területén, végül felzárkózott a tanácsadói képzés is.

² Valamennyi általunk kiadott kötet foglalkozott a HATA történetével Nábrády Mária és Járó Katalin összegezésében, JN (2001), 631–634, SD (2005), 839–848, JV (2011) 315–328.

A mesterek közreműködtek a magyarországi egyesület, a HATA (Hungarian Association for Transactional Analysis) 1991-ben történt megalapításában is.

AZ EGYESÜLET SZÜLETÉSE ÉS MŰKÖDÉSE

Az alapítók pszichiáterek és klinikai pszichológusok voltak. Noha az egyesület taglétszáma 40 főnél soha nem volt magasabb, az elmúlt húsz évben több ezerre tehető azok száma, akik megismerkedhettek a TA tanításaival kezdetben a külföldi, majd hamarosan a hazai képzők közreműködésével. Az ország különböző pontjain évről évre gyarapodott azok száma, akik civilként vagy szakemberként – iskolai, nevelési tanácsadóban, gyermekvédelemben működő pszichológusok, tanárjelöltek, könyvtárosok, munkaközvetítők, tanácsadók, szervezetfejlesztők, trénerek stb. – részt vettek az alapozó képzésben. A haladó képzések – mint említettük – először klinikai, majd nevelési területen szerveződtek, később az egyesület a szervezetfejlesztés és a tanácsadás területén is jelentős szerepet vállalt haladó képzések elindításában. Az egyesület mai tagságát többségében pszichológusok jelentik.

Mi a HATA vállalása?

Megőrizni és átörököteni a TA humanista értékeit és gazdag módszertani arzenálját

- magas professzionális színvonalon megvalósuló többirányú praxis és képzések révén
- a közönség és a szakma felé nyitottan
- a nemzetközi etikai normák szerint.

Míndez szervezetenként garantálja a HATA-tagok működésének minőségét hazánkban a praxis különböző területein éppen úgy, mint képzőként.

A Közgyűlés – az egyesület legfelsőbb szervének – 1991/1 sz. határozata az alábbi *célokat* fogalmazta meg:

- „...a tranzakcióanalitikus elmélet és gyakorlat hazai bevezetése
- Külföldi szakmai kapcsolatok kiépítése, kapcsolatok létesítése a nemzetközi szervezetekkel, ezekben a magyar TA mozgalom képviselője
- A hazai képzési követelmények, minősítési rendszer kidolgozása...
- A tagság összefogása a TA klinikai, oktatási, szervezetfejlesztési és tanácsadói felhasználási területen történő színvonalas tevékenység folytatása céljából”

A Közgyűlés 2009-es módosításai alapján megtartva a fentieket az alábbiakkal egészítette ki, konkretizálta a szervezet a fő célkitűzéseit:

- A tagság elméleti és gyakorlati képzésének a segítése
- Képzés, továbbképzés, kutatás szervezése és elősegítése
- Rendezvények szervezése – a módszerek ismertetése, terjesztése
- Szakirodalom fordítása, kiadása, terjesztése
- Ügyel a TA szakmai és etikai színvonalára, kidolgoz egy saját etikai kódexet

A TA-t fogadó szellemi közeg

A könyvkiadói környezet azokban az években kifejezetten kedvező légkört teremtett ahhoz, hogy hazánkban terjedjen a TA. Olyan népszerű TA kiadványok fémjelzik ezt, mint Bradshaw, J.: *Vissza önmagunkhoz. A bennünk élő gyermek* (1990), Harris, T.: *Oké vagyok, oké vagy* (1994), Stewart, I. – Joines, V.: *A TA MA. Bevezetés a korszerű tranzakció-analízisbe* (1994). Folytatódott a közreadása Berne eredeti monográfiáinak is: *Szex a szerelemben* (1996), *Sorskönyv* (1997). A felsorolt munkák máig egyre újabb kiadásokat érnek meg. A hazai könyvkiadás az elmúlt 20 év alatt friss kötetek közlésével segítette a TA eszmék terjedését: Forward, S. (2000, 2009): *Mérgező szülők*, Clarke, J. I. – Dawson, C. (2004): *Felnővekedni újra. Hogyan válhatunk jó szüleivé gyermekeinknek és önmagunknak?*, Bradshaw, J. (2009): *A szeretet. Személyiségfejlődésünk következő lépcsőfoka*, Kohlireser, G. (2007): *Tűszok a tárgyalászatnál. Konfliktuskezelés mesterfokon*.

A szakmai fogadtatás – összhangban az aktuális nemzetközi trendek szellemével – ambivalensnek volt mondható. A korabeli pszichiátriai tankönyvek megemlítik ugyan az iskolát, de meglehetősen szűkszavúan, arra szorítkozva, hogy a játszmák fogalmát beemelte a lelki gyógyítás fogalomtárába (Pintér, 1998).³ Pléh Csaba mértékadó pszichológiatörténeti tankönyvének első kiadása még számba vette a TA-t (1992, 282) a szociális determinációt hangsúlyozó iskolák között, a későbbi kiadásokból azonban már kihagyta. Hasonló a helyzet a személyiség- és szociálpszichológiai kézikönyvek esetében is. Sajnálatos körülmény, hogy a TA hazánkban – osztozva más gyakorlati eredetű elméletekkel – nem tudott érdemben szervülni a hivatalos pszichológiai tankönyvirodalomba, a szakképzés kanonizált, hivatalos rendszerébe. A TA oktatása és elsajátítása máig szinte kizárólag a szakemberek saját választásának és döntésének kérdése és egy meglehetősen gazdag választékot kínáló piac körülményei között némileg őrzi mozgalmi jellegét, marginális státuszát.

Klinikai területen akkoriban, a rendszerváltás éveiben reakcióképpen a lélektan háttérbe szorításának két évtizedére, hirtelen igen jelentős lett a piacon a képzési kínálat: pszichoanalízis, kliensközpontú, jungi individuál-pszichológia, relaxációs és szimbólumterápiás, transzperszonális terápiák, NLP és egyéb választási lehetőségek csábították a képződni és valahová tartozni vágyó gyakorló szakembereket. A nevelésben, a pedagógus-továbbképzésben Rogers személyközpontú humanista pszichológiája és Gordon konfliktuskezelési módszere élvezett kitüntetett figyelmet. A szervezetfejlesztés és felnőttképzés területén a sokféleségben hamar teret talált a TA. Ilyen viszonyok között kezdte pályafutását a HATA.

Buda Bélát *A tranzakcióanalízis helyzete és dilemmái* c. könyvismertető megírására (2008) a TA általa „igazságtalannak” ítélt hazai státuszának korrekciós szándéka késztette. Azt állapította meg: a tranzakcióanalízis „későn futott”. Ennek csak egyik tényezője, hogy az említett általános lemaradás, a kontinuitás megszakadása miatt az első Berne-könyvek nem olvashatók magyarul, holott életműve csak folyamatosságában érthető meg. Fő oknak azt tekinti, hogy a felszabadult piacon hirtelen „egyenetlen lett a fejlődés, túl sok lett a rivalizálás, az iskolák me-

³ *A pszichiátria magyar kézikönyve* (Pintér, 1998, 588–589), *A pszichoterápia tankönyve* (szerk. Szőnyi-Füredi, 2000, 2009, 27).

reven elhatárolódtak egymástól. A fizetőssé váló képzés a folyamatot elmélyítette, az új vendéget nem fogadják szívesen. A TA magas elméleti és módszertani önállóságot jelenít meg, ki-rekesztése meglehetősen igazságtalan. A hazai pszichoterápiás szcéna megosztottsága, kommunikációs és érdekérvényesítési képtelensége, elnyomottsága a baj. Ebből következik a tudományos színvonal viszonylagos elmaradottsága, a szektásodás és sok egyéb probléma. A tranzakcióanalízis lehetne éppen egy újfajta – integratív – dialógus fókuszpontja.”

A HATA mint szervezet – az építkezés szakaszai: formális történet

1. táblázat. A HATA – A szervezeti fejlődés szakaszai, tisztségviselők és tevékenység

időpont	elnök	titkár	delegátus	kincstárnok	teljesítmény
1991–1996	Münnich Iván	Székely Vince 1993-ig, Várnay Myrtil 1996-ig	Simon György 1993–1998		„A TA hidakat épít” nemzetközi konferencia lebonyolítása
1996–1999	Dávidné B. Hidvégi Julianna	Nábrády Mária 1998-ig, Váry Annamária 1999-ben		Ács Éva 1998–2007	A TA széles körű elterjesztése hazánkban
1999–2001	Juhász Erzsébet	Szamosi Judit	Nábrády Mária 1998–2006		A professzionális képzés elmélyítése klinikus területen; első közös kötet
2002–2006	Józsa Zsuzsanna	Rosta Teodóra			A professzionális képzés elmélyítése nevelési és szervezeti területen, második közös kötet
2006–2010	Nábrády Mária	Bobák Szilvia	Váry Annamária	Kádi Anna	Az önálló hazai képzési rendszer kiépítése, első konferencia

Az 1. táblázat (azt mutatja, hogy a megalakulástól máig 6 elnökség látta el az irányítás feladatait, a jelenlegi a 7. Az ilyen felsorolás élettelen, de valójában az alapítás és fenntartás – a bejegyzés, gazdálkodás, pályázás stb. – igen komoly munkát jelentett azoknak, akik végeztek. E munka eredményességének kritériuma, hogy amennyiben minden rendben van, nem kell róla beszélni, csak évenként egyszer a közgyűlésen, és négyévenként, amikor vezetőséget választunk. Mindazokat köszönet illeti, akik a 20 év során gördülékennyé tették a HATA működését. Minden elnökség munkájából egy lényeges és emlékezetes történetet emelünk ki. Ez tulajdonképpen az Egyesületünk objektív formális története.

1991–1996 elnök: Münnich Iván⁴ – létrejött a szervezet, elkezdődtek a képzések külföldi oktatók közreműködésével, 1996-ban *A TA hidakat épít* címmel az egyesület társszervezte

⁴ Szomorú tény, hogy az elmúlt években többször gyász is érte a kialakuló közösséget, s a szervezet vezetőit sem kímélték a tragédiák és betegségek. Elsőként 2002-ben elnökké választásának előestjén közlekedési baleset áldozata lett Mezei Júlia, Münnich Ivánt és Józsa Zsuzsát 2011-ben vitte el a súlyos betegség. Elvesztettünk fontos barátokat és munkatársakat azoknak a tolmácsoknak a személyében, akik a képződés nehéz folyamatát odaadó munkájukkal támogatták, és szintén idő előtt távoztak: Dehelán Anna 2010-ben és Herpai Anna 2012-ben. Emléküket igyekszünk méltón megőrizni.

Budapesten az EATA nemzetközi konferenciáját, elsőként vállalva ilyen feladatot a volt szocialista országok közül.

1996–1999 elnök: D. Hidvégi B. Julianna – komoly pályázatok támogatták a TA széles körű elterjedését az egészségügy területén, valamint beépülését tréningek és előadások révén a felsőoktatásba, leginkább a tanárképzésbe.

1999–2001 elnök: Juhász Erzsébet – erőfeszítések annak érdekében, hogy a TA beépüljön a hazai klinikai szakképzés rendszerébe, mint választható módszerspecifikus irány.

2002–2006 elnök: Józsa Zsuzsanna – megszerezte képesítését a hazai TA képzők első generációja, a TA intenzíven terjedt a nevelés és szervezettefejlesztés területén, megszületett a HATA honlapja Rosta Teodóra közreműködésével.

2006–2011 elnök: Nábrády Mária – kialakult a hazai TA képzési rendszer, az egyesület önálló akkreditált képzőhellyé vált hazai oktatókkal, alapozó és haladó képzésekkel immár a hazai TA-sok második generációjának részvételével.

2011-től elnök: Ács Éva – azzal a törekvéssel, hogy az Egyesület működése professzionális alapokra kerüljön technikailag, pénzügyileg és tartalmilag.

Megállapíthatjuk, hogy a HATA-val egy működőképes szervezet jött létre, amely haladva a változó feladatok mentén – kisebb természetesnek mondható döccenőkkel – megvalósította a TA terjesztését, a szakértők felkészítését. A szervezet él, élete az éppen megújult honlapon (www.hata.hu) követhető. A HATA keretet ad a TA hazai művelésének, de nem fedi le teljességében azt, a szervezet keretein kívül is számosan alkalmazzák és terjesztik vonzó eszméit és módszereit.⁵

SZÜLETÉSNAPI SZÁMVETÉS – AZ EGYESÜLET INFORMÁLIS, SZUBJEKTÍV TÖRTÉNETE

2010-ben fogalmazódott meg az igény a tagság körében, hogy ideje lenne az ezredfordulós önvizsgálat nemzetközi modelljének⁶ szellemében nekünk is megvizsgálni, hogyan állunk a küldetés teljesítésével, mit értünk el, melyek az aktuális külső és belső nehézségek, mit tehetünk a további terjesztés, a képzések felfutása érdekében. Időszerűvé vált, hogy számot vessünk azzal, mit végeztünk az iskola meghonosítása terén, mennyire életképes szervezetet hoztunk létre, miként foglalta el a TA a helyét a pszichológia és pszichiátria művelésének hazai rendszerében. Hogyan valósítja meg a korszerűség olyan követelményeit, mint a többnyelvűség (Buda, 2011), a jelenségek réteges megközelítése (Pléh, 2008), a fogalmak tudományos megalapo-

⁵ A TA lelkes alkalmazói és terjesztői, pl. F. Várkonyi Zs. a Gordon-módszer meghonosítója képzésein összeépítette a két módszert (Sors és sérülés, 2008), és iskolapszichológusként alkalmazza. Megjelent TA szellemű kiadvány: *Min-dennapi játszmáink* MESTERKURZUS sorozat (Jaffa, 2009): Bagdy E., F. Várkonyi Zs., Popper P., Szendi G. A HATA keretein kívül saját vállalkozásként is megvalósultak képzések: Sari van Poelje, Hans-Georg Hauser vezetésével.

⁶ Az iskolában az ezredfordulón lezajlott kritikai önvizsgálatról részletesebben lehet olvasni Járó K. és Nábrády M. (*Sors mint döntés* 2005, 12–50), valamint Járó K. (*A játszmák világa* 2011, 280–297) tanulmányokban.

zása, a kutatások szükségessége, az alkalmazások terjesztése, a társadalmi részvétel stb. E kérdések megválaszolására szerveztünk ekkor egy beszélgetéssorozatot, melyen végül 8 elkötelezett TA szakember vett részt, akiknek fontos a TA ügye és az Egyesület úgymond kemény magját alkotják. A program megtervezését és levezénylését Antal Sándor szervezeti tréner tagtársunk vállalta.

Ez a számvető beszélgetés a HATA történetében 3 nagy periódust azonosított, melyeket az egyesület *szubjektív, informális történetének* tekinthetünk:

1991–2001 – Alakulás, képződés

2002–2006 – Önállósodás

2006–napjainkig – Aktivitás, sokféleség

Cikkünk további fejezeteiben a HATA fejlődésének folyamatát és az elért eredményeket ez utóbbi három szakaszhoz rendelve mutatjuk be a következő gondolatmenetet követve:

1. Alakulás, képződés: képzők és képzettek
2. Önállósodás: mit tett a HATA a TA elterjesztéséért?
3. Aktivitás, sokféleség a praxisban és a képzésben

Mielőtt azonban tételesen demonstrálnánk az Egyesület 20 évének eredményeit, indítás-képpen bemutatjuk, mit hozott felszínre a műhely arról, hogy a TA-nak elkötelezett hazai szakemberek miként gondolkodnak az iskola választásának motívumairól, mit kedvelnek a TA-ban, mit kaptak tőle. A teljesítmények lajstromozását követően pedig kitérünk arra, hogyan látta a beszélgető közösség a tanulságokat és a perspektívákat, milyen tennivalókat jelölt meg a gondok rendezése terén.

A TA vonzereje – a tagok identitása

A vonatkozó gyakorlat hat tételbe sűrítette a választ arra a kérdésre, miért fontos számunkra a TA.

1. Közös nyelvünk a TA – szakmai anyanyelv, amely áttekinthetővé és érthetővé teszi a szakmai tevékenységünk folyamatát, azt az önbizalmat erősítő élményt adja, hogy tudjuk, mit miért csinálunk. Olyan keretnyelv, amely által máshonnan származó eszközöket is bevonhatunk a munkába anélkül, hogy ellentmondásba keverednénk egymással. Személyes élményünk, hogy egészen kivételes eszköze a kliensekkel való kapcsolat megteremtésének és fenntartásának, kis tanulás után közös nyelvet beszélünk velük.
2. A képződés és a képzés közös élményei értékes emberi kapcsolatok alapjává váltak. Egy-más megismerésének különleges élménye a közös tréning, társaink megfigyelése váltakozva hol kliens-, hol szakértőszerepben kivételes közelség érzését keltette. Igazán szoros baráti kapcsolatok is alakultak, ha nem is sok, de általában nagyon közeli elfogadó, empátikus és egyben kritikus ismerőssé váltunk.
3. A TA szellemisége és művelése sokat ad a szakmai és személyes fejlődésünkhöz. A TA a maga nemzetközileg elismert képzési és vizsgarendszerével komoly karrierkínálat négy alkalmazási területen. Kiképzett TA-ssá válni és arra pályát építeni az egyik – igen komoly befektetéseket igénylő – út. Egy másik civilebb verzió azok útja, akik közvetlenül az alapokra, annak felhasználására építenek egyfajta praxist: előadnak, tanítanak, üzleti képzésekbe szerítik a tudásukat, publikálnak. Az azonban valamennyiünk számára közös mozzanat, hogy a képzésünk során olyan tréningben részesülhettünk, ahol önismeretben és fontos személyes

döntésekben léphettünk előre. Megtapasztaltuk, hogy a TA-t nem lehet eredményesen művelni anélkül, hogy a személyes identitás részévé ne váljék.

4. Képességünk az együttműködésre konkrét feladatokban: nagyon sok örömet jelentett minden résztvevőnek, amikor egyesületi színekben sikeresen együtt szerepeltünk különböző szakmai rendezvényeken, amikor mi szerveztünk ilyen találkozót, s nem utolsósorban, hogy immár három önálló – saját praxisra alapozott – tanulmánykötettel tudtunk előrukkolni 15 szerző összefogásával (JN 2001, SD 2005, JV – 2011). Részletesebben e teljesítményeinkről a továbbiakban szólnunk, itt annyit, hogy átélhettük, miként szabadította fel a TA a korábbi gátak alól a közlési igényeket és erre szánt gondolatokat.

5. Szellemi nyitottság, befogadókészség – jó élmény, hogy könnyű TA-s alapokon más módszereket a praxisba beépíteni. Megtapasztaltuk, hogy a TA integrálóképessége szinte határtalan, nem ütközik más irányzatokkal, nyelvezete képes ráhangolódni más tanítások üzeneteire. A hazai TA-sok tevékenységére a soknyelvűség (Buda, 2008) – s nemcsak a pszichoterápiában – a kezdetektől jellemző, munkáinkban módszertani elemként fellelhetők a pszichoanalízis, a relaxáció és imagináció, az NLP, a mozgásterápia, valamint a nevelés terén a Gordon-módszer, a szociometria, különböző érzelemelméletek, az alternatív jogorvoslás terén a mediáció, a szervezetfejlesztésben számos más elmélet mellett a csoportdinamika és a rendszerszemlélet elemei.

6. A TA nemzetközi közössége – biztonságot ad, kezdetben a képzők szakmai szüleink lettek, az ITAA és EATA egy nagycsalád érzetét keltette, különösen kézzelfogható élménnyé vált ez 1996-ban, amikor a nemzetközi konferenciát az EATA Budapesten rendezte, valamint a nemzetközi képzések alkalmával. Idővel vizsgázott kollégáink révén átélhettük az emancipálódást, amikor már ők is egyre gyakrabban részt vettek a nemzetközi erőfeszítésekben, a TA közösség működésében műhelyek tartásával, vizsgáztatással, publikálással a TAJ hasábjain.

ALAKULÁS – KÉPZŐDÉS: KIKÉPZŐK ÉS KIKÉPZETTEK

A hazai szakemberek felkészülése, kiképzése

A korszak főszereplői képzők és képződők, a találkozás alkalmi képzések, a szupervíziós tréningek, terápiás foglalkozások, majd az egymásra épülő szakaszokat záró vizsgák.

A képzések sorából kiemelkednek az Isabelle Crespelle által vezetett 101-es alapozó tanfolyamok: 1991–1994 között félévente, s az ezeket követő haladó elméleti képzések és terápiás gyakorlatok Allen Crespell közreműködésével. (Alkalmanként ez 15–20 fő részvételét jelentette.) Az évek folyamán számos jó nevű klinikus specialista látogatott még hazánkba: Houdji Wilwertz, Carlo Moiso, José Gregoire, George Escibano, Nelly Micholt és Jürgen Gündel.

A területre specifikus tanfolyamok közül kivételesen emlékezetesek voltak egyfelől az ún. Pedagógiai nyári egyetemek 1994 és 1995 nyarán, Jacques Deconique, illetve Claudie Ramond és Véronique Sicheim irányításával. Az utóbbi egy izgalmas nemzetközi képzés volt francia, belga résztvevőkkel, a címe *Kultúrák közötti kommunikáció*. Támogatták a pedagógiai képzéseket Jacqueline Goossens és Guilaïne Dietlin-George képzők is. A másik egy többéves egybefüggő koncepcióra épülő szervezetfejlesztési képzés volt *Változásmenedzsment* címmel

1994–1996 között, melyen közel 40 fő vett részt Sari van Poelje szervezésében és olyan kiváló képzőkkel, mint Nelly Micholt, John Parr, Werner Vogelaer, Erika Stern, Pierre de Jonghe, Willem Lammers, Hans-Georg Hauser, Benhard Wydra, Peter Held, Servaas van Beekum, Graham Barnes.

Sari van Poelje John Parr-ral, majd más képzőkkel együtt 2002-től szervezetfejlesztési területen indított képzéseket, majd alapított önálló intézetet Budapesten. Ugyanezen a területen, kezdetben szintén a HATA égisze alatt, komoly fellendülést hozott Hans-Georg Hauser képzése, amely 2004-ben indult, *TA a szervezetekben* illetve *TA és coaching* témákban. Ennek eredményeként 2006-ban több résztvevő, 9–10 fő tett nemzetközi coach-vizsgát egy olyan európai szervezet, az EASC (Európai Szupervizor és Coaching Szövetség) – standardjai alapján, amelyet anno TA-sok alapítottak és a coaching és szupervízió területén a TA szemléletét képviseli. Ennek köszönhetően a magyarországi szervezeti coaching gyakorlatban ténylegesen és erőteljesen jelen van egy olyan irány, amely a TA szemléletét és módszertanát nagymértékben használja.

A 2000-es években tanácsadói kurzusok is indultak osztrák és német kiképzők, Bernhard Wydra, Peter Held és Hans-Georg Hauser vezetésével. Jürgen Gündel az utóbbi években az a képző és szupervizor, aki nagyon sokat tett azért, hogy a magyar tranzakcióanalízis ügye előrehaladjon.

Képzőink személyében, akik ideutaztak hozzánk, valóban haszonélvezőivé lettünk a TA legendás nemzetközi kisugárzásának, amit jól érzékeltet már az is, ha pusztán felsoroljuk az országokat, ahonnan az EATA közreműködésével érkeztek: Anglia, Ausztria, Belgium, Franciaország, Hollandia, Németország, Olaszország, Svájc, Svédország.

Valamennyien, akik hosszabb-rövidebb ideig részesei voltunk az első és a további külföldiek által vezetett TA képzéseknek, nagyon hálásak vagyunk képzőinknek, nagyszerű emlékeket őrzünk arról, ahogy dolgoztak velünk, milyen modelleket nyújtottak, és amit tanultunk tőlük. 20 éves fennállásunk megünneplése alkalmából – amelyen sajnos személyesen nem vehettek részt – igyekeztünk ezt valamiképpen megköszönni nekik.⁷

Nem feledkezhetünk meg a képzések kapcsán a tolmácsainkról sem, akik az itthoni képzések során éveken át munkatársakként közvetítették több nyelvről a nekünk szánt ismereteket és derekasan helytálltak a vizsgázók mellett külföldön is, amikor úgy adódott.⁸

Kiképzett TA-sok és tevékenységeik

Nagy szakmai, emberi és anyagi vállalás karriert a TA-ra alapozni, így nagyon büszkék vagyunk azokra a kollégákra, akik ezt az utat választották.

Az itt következő 2. táblázat mutatja, hogy az elérhető fokozatok közül ki milyen minősítésig jutott el, hol tart ma a képződés folyamatában (a felső szintek automatikusan magukba foglalják, ami alattuk van).

⁷ Ez egy ünnepélyesen megformált köszönőlevélben történt, melyre többen közülük választottak, kifejezve jókívánásaikat az ünneplő HATA-nak.

⁸ † Herpai Anna, Földes Annamária, † Dehelán Anna, francia; Perczel László, német; Máriás Petra, angol.

2. táblázat. Minősített szakemberek

Minősített szakember	Alkalmazási terület	Minősítése
Szamosi Judit	oktatás-nevelés	TSTA
Juhász Erzsébet	terápia	TTA, PSTA
Nábrády Mária	oktatás-nevelés	PTSTA
Ács Éva	tanácsadás	PTSTA
Antal Sándor	szervezetfejlesztés	PTSTA
Rosta Teodóra	terápia	PTSTA
Koncz Ilona	terápia	CTA
Józsa Zsuzsanna	oktatás-nevelés	CTA
Valkai Zsuzsanna	terápia	CTA
Simon György	terápia	CTA
Mózer Edit	oktatás-nevelés	CTA

TSTA – Képző és szupervízor tranzakcióanalitikus

TTA – Kiképző tranzakcióanalitikus

PTSTA – Képző és szupervízor tranzakcióanalitikus szupervízió alatt

CTA – Képesített tranzakcióanalitikus

Növendékből tanár – fordulat a képzésben

A dolog természetes rendje szerint a vizsgázott kiképzővé és szupervízorrá váló tagok közül kerül ki a mai – hazai erőkre építő – akkreditált TA képzés oktató gárdája. Alakulásakor az egyesület – a magyarországi hagyományokkal összhangban – a képzés elindításában és szervezésében főszerepet vállalt. Később az alapozó és haladó képzések is az egyesület égisze alatt hazai képzők közreműködésével folytak. 2004-ben a Felnőttképzési Akkreditációs Testület akkreditálta az egyesület képzéseit. Ezzel az egyesületi célok közül a saját képzési rendszer kiépítése megvalósult. Napjainkban a képzők között megtaláljuk már a hazai kiképzők vizsgázott tanítványait is: Koncz Ilona és Rosta Teodóra Juhász Erzsébet növendékei.

Mára kialakult egy új rendszer, melyben az alapszintű és a haladó képzések immár mind a négy alkalmazási területen folynak, de már nem az egyesület, hanem az adott területen tevékeny képzők szervezésében.

Klinikai pszichológia: Juhász Erzsébet, Rosta Teodóra

Nevelés-oktatás: Szamosi Judit, Nábrády Mária

Tanácsadás: Ács Éva

Szervezetfejlesztés: Antal Sándor

Az egyesület ma – összhangban az európai szervezet követelményeivel – az alkalmazások, praxisok *szakmai-etikai színvonalát* ellenőrzi és garantálja Magyarország területén, függetlenül attól, ki és milyen szervezet a kezdeményező és lebonyolító.

Hogyan indult a HATA a nemzetközi szakmai életben?

A nemzeti és nemzetközi egyesületek közötti kapcsolat tartása a mindenkori delegátus feladata. Ők rendszeres találkozósaik alkalmával közvetítenek a nemzetközi és nemzeti tagszervezetek között, információt hoznak-visznek, részt vesznek a közös döntésekben. A tényleges szakmai részvétel akkor valósul meg, amikor az egyesületek tagjai a nemzetközi konferenciákon önálló előadásokat tartanak, workshopok szervezését vállalják, szakcikket publikálnak, bekapcsolódnak a vizsgabizottságok munkájába.

A hazai TA-sok közül kiemelkedik *Nábrády Mária* teljesítménye, aki immár konferenciák során szerepelt. 2000 – Párizs: „A TA Magyarországon” poszter (Járával); 2001 – Bécs: „Az érzelmelemletek és a TA” előadás; 2004 – Temesvár: „A rakett érzelmek” témában műhelyvezetés; 2009 – Belgrád summer school: „Az érzelmekről a TA nézőpontjából” előadás; 2010 – Prága: „A hazugságról TA-s szempontból” műhely. Ő eddig az egyetlen, aki több ízben is publikált a TAJ-ban a témájáról, a rakett érzés kutatásáról (2002a, b), s egy elméleti tanulmányt az érzelmekről (2005a). *Juhász Erzsébet* 2004 – Temesvár: „A gyermekkori erőszak” témában vezetett műhelyt és 2010 – Prága: „Az erőszak különböző megnyilvánulásairól” állított ki posztert. *Magyar Judit* a Pszichológia és a jog nemzetközi szervezetének XV. *Új horizontok* c. konferenciáján 2005-ben mutatott be egy posztert Vilniusban, mely a mediáció pszichológiai alapjaival foglalkozott: „A büntető igazságszolgáltatásban alkalmazott mediáció pszichológiai jellemzői a tranzakcióanalízis fogalmainak felhasználásával”.

ÖNÁLLÓSODÁS: MIT TETT A HATA A TA ELTERJEDÉSÉÉRT?

Már említettük, hogy egész korán, 1996-ban az a megtiszteltetés érte a HATA-t, hogy társ-szervezője lehetett a Budapesten rendezett 21. EATA konferenciának Budapesten, elsőként a volt szocialista országok közül a *TA hidakat épít* címmel. Az EATA utólag kifejezetten eredményesnek minősítette a több mint 200 külföldi vendéget fogadó konferenciát és a szervezőmunkát, megköszönve azt a HATA elnökségének, konkrétan Münnich Ivánnak és Várnay Mírtynak. A főelőadást Richard Erskine tartotta a humán szükségletekről.

Önálló tanulmánykötetek

Úgy véljük, a HATA 20 éves történetének legmaradandóbb – és egyben büszkén vállalható – teljesítményei az évek során létrehozott *tanulmánykötetek*. Ezek egyrészt kézikönyvek, amelyek tankönyvi igénnyel bevezetik az érdeklődő olvasókat – legyenek szakemberek vagy laikusok – a TA gondolatrendszerébe, ismertetik az általa kimunkált módszereket. Emellett a hazai szakemberek esetek során keresztül osztják meg saját eredeti tapasztalataikat, melyeket a TA alkalmazása során különböző gyakorlati területeken szereztek.⁹

⁹ Hálás szívvel gondolunk a könyvszakma képviselőire, akik világra segítették a köteteket: † *Szilágyi János* – a Helikon Kiadó igazgatója, *Medgyesy Zsófia* – a 3 kötet felelős szerkesztője, *Ambrus Éva* – irodalmi vezető, *Káli Dianna* – a Háttér Kiadó ügyvezetője, *Kováts Imre* – műszaki vezető, *Gelányi Mariann* és *Czinege Mária* – grafikus és tördelészerkesztők.

- Játshmák nélkül – Tranzakcióanalízis a gyakorlatban (1999/2000)
- Sors mint döntés – Az érzelmek felismerése és felszabadítása (2005)
- A játshmák világa – Felfedezések a tranzakcióanalízis tájain (2011)

A két első tanulmánykötettel Eric Berne munkásságára, annak különböző korszakbeli üzeneteire akartunk reflektálni, amit a címek jelenítenek meg. *Az emberi játshmákra* a *Játshmák nélkül* kötet, a *Sorskönyvre* a *Sors mint döntés* mutatja be a hazai továbbgondolás termékeit minden alkalmazási területnek önálló fejezetet szentelve. A legújabb, *A játshmák világa* kötet bemutatására éppen a 20. évfordulás ünnepi rendezvényen került sor. Az utóbbi esetében az egyesület új funkcióban – már mint társkiadó – szerepelt. Valamennyi kötet szakmai lektorálását Buda Béla végezte, aki a kezdetektől odaadóan mentorálta a TA ügyét hazánkban.¹⁰ A szerzők száma 19 fő: a kötetek szerkesztője Járó Katalin, ő és Juhász Erzsébet, valamint Nábrády Mária és Váry Annamária szerzők mind a három kötetben, Ács Éva, Józsa Zsuzsa, Magyar Judit, Szamosi Judit, Valkai Zsuzsa két-két munkában, Dávidné Hidvégi Júlia, F. Várkonyi Zsuzsa, Kiss Miklós, Mezei Júlia, Münnich Iván, Simon György, Szatmáriné Balogh Mária, Pándy Mária, Tari Katalin és Türi Zoltán egyszer szerepeltek valamelyikben.¹¹

Az első, a *Játshmák nélkül* kötet, amely tartalmazott egy TA fogalmi kalauzt is, igen gyorsan elkelt és azonnal újrakiadásra is került, majd teljesen eltűnt a piacról. Ez a körülmény serkentette a szerzőket arra, hogy egy újabb ciklust kezdeményezzenek egy olyan sorozat formájában, amely önálló kötetekben teszi közzé alkalmazott területek eredményeit. A sorozat közös címe marad a *Játshmák nélkül* és indító kötete *A játshmák világa* – mint bevezető kötet. A várható további kötetek a különböző alkalmazási területeken:

- Az érzelmek felszabadítása – a TA a lelki egészségért – klinikai terület
- Felelősség és siker – a TA mint döntésmenedzselés – szervezeti és tanácsadói terület
- Biztonságot és bizalmat a gyerekeknek! TA szellemű nevelés – nevelés és oktatás

A kötetek szakmai reflexiót – a látóterünkbe került információk alapján – elsődlegesen a pszichoterápia és a pszichológia részéről kaptak. A *Pszichoterápia* folyóirat ismertette mind a három munkát. Az első, a *Játshmák nélkül* c. kötetet 2000-ben hárman is üdvözölték: Süle Ferenc, Kelemen Gábor, Spannraft Marcellina. Az *Alkalmazott pszichológia* Kuritárné Szabó Ildikó és az *Új Pedagógiai Szemlében* Szekszárdi Ferencné: *A marslakó gyermekien elfogulatlan tisztánlátásával... – egy könyv a tranzakcióanalízisről szakembereknek és laikusoknak* tartalmaz ismertetései révén csatlakozott ehhez. A *Sors mint döntés* c. második munkát az *Alkalmazott Pszichológia* lapjain 2006-ban Boross Otília méltatta. S egy rendhagyó recenziót készített az utóbbiról szerkesztőként Buda Béla a *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* részére 2008-ban *A tranzakcióanalízis helyzete és dilemmái* címmel. Kelemen Gábor és Buda Béla a kötetek kapcsán azt fogalmazták meg, hogy esélyt látnak bennük arra, hogy a TA kitörjön

¹⁰ A HATA-tagok és a szervezet maga igen hálás Buda Bélának a sokéves együttműködésért és „atyai” támogatásért, a jubileumi konferencián az egyesület tiszteletbeli „családfőjének” járó oklevéllel hitelesítve rendkívüli státuszát.

¹¹ A kötetek tanulmányainak teljes bibliográfiája megtalálható a JV kötethez (2011) tartozó jegyzékben, a jelen cikkben tételesen nem hivatkoztunk ezekre, melyek ugyanakkor természetesen a szerzők legfontosabb munkáit jelentik.

– az általuk indokolatlannak ítélt – marginális helyzetéből. A *Játszmák világa* kötet is ezen fáradozott, és várja a szakmai reflexiókat, eddig Szondy Máté tollából jelent meg róla méltató recenzió a *Pszichoterápiában* 2011-ben és Pap Ágotától *Mentálhigiénié és Pszichoszomatikában* 1012-ben.

Ugyancsak fontos publikáció még Nábrády Mária önálló monografikus kötete, mely az érzelmek témában folytatott eredeti kutatásaiból írt doktori dolgozata alapján készült.

Szakkönyvek, egy TA szellemű felsőoktatási tankönyvcsalád és más jegyzetek

Szerzőként valamennyien átéltük, hogy a TA képes kreatív erőket felszabadítani, különböző gátlásokat elhárítani és jelentős örömforrás alkotni – elemezni és írni – a nyelvezetének alkalmazásával. Így létezik a TA-ban képzetteknek egy köre, akik megragadják az alkalmakat, amikor a TA szellemében – követve az iskola Eric Berne által szorgalmazott hagyományait – publikálhatnak. Találunk publikációkat a nevelés és szervezetfejlesztés terén megjelent **szakirányú kötetekben**. Az elmúlt évek hazai terméséből érdemes megemlíteni, hogy *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága* című, az ELTE Eötvös Kiadó által gondozott egyetemi tankönyv Mészáros Aranka szerkesztésében 2004-ben a 3. bővített kiadását érte meg 1997-es első kiadása óta, s ebben három szerző is prezentálta egy-egy tanulmánnyal a TA oktatási alkalmazását. Magyar Judit: *Lehet-e örömmel tanítani, nevelni? A tranzakcióanalízis a pedagógiában*, Józsa Zsuzsanna: *Már megint... Játszmák az oktatásban*, valamint Mezei Júlia: *Burattino színháza – avagy ki vagy mi mozgatja a zsinórokat? A csoportimágók és a vezetés hatása a hatékony csoporttá válás folyamatára* (a hatékony csoporttá szerveződés feltételeiről). *Játszmák nélkül – izelítő a tranzakcióanalízisből* címmel Juhász Erzsébet és Szamosi Judit készített tanulmányt (2001) az *Ifjú-kór 2. – Tanulmányok az ifjúságról, pedagógiai módszerekről, az ifjúságot fenyegető veszélyekről, kezelési lehetőségekről...* című kötetbe. Magyar Judit: *Fejleszthető-e kapcsolataink kultúrája? A tranzakcióanalízis a pedagógiában* c. munkával – egy fejlesztőpedagógusok számára készült tanulmánygyűjteményben népszerűsítette az iskolát.

A szervezeti területen Szatmáriné dr. Balogh Mária (2003) *TA az OD-ben, a tranzakcióanalízis alkalmazása a szervezetelemzésben és a fejlesztésben* című cikkében mutatta be a TA lehetőségeit. *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen* címmel jelent meg 2007-ben Mészáros Aranka szerkesztésében egy tanulmánygyűjtemény, amelyben négy szerzőtől jelent meg TA szellemű szervezeti tanulmány (Mészáros, 2007): Csernyikné Póth Ágnes-től *A tranzakcióanalízis alkalmazási lehetőségei a munkahelyi kommunikáció fejlesztésében és a konfliktusok kezelésében*, Járó Katalintól *Konfliktustréning és szerződés – tranzakcióanalitikus megközelítésben*, Józsa Zsuzsától *Játszmák a szervezetekben*, valamint Magyar Judittól *A mediáció mint a konfliktuskezelés alternatív módja*”.

A címben említett tankönyvcsalád a Rendőrtiszti Főiskola (ma: Nemzeti Közszerződési Egyetem Rendészettudományi Kara) bűnügyi és közbiztonsági vezető szakirányú továbbképzési szakján született meg egy, a Rejtjel Kiadó által gondozott *Pszichológia rendőri vezetőknél* című kiadványsorozattal. Ez a tisztképzésben számos téma kapcsán közvetíti a TA tanításait. Íme ezek a kiadványok:

– *Pszichológia rendőri vezetőknél* (Bűnügyi és közbiztonsági vezető szakirányú továbbképzési szak). RTF Nyomda, Budapest, 2003

- *Pszichológiai alapismeretek*. Szerk.: Csondorné dr. Schüller Gabriella. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004
- Józsa Zsuzsanna: *Pedagógiai ismeretek*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004
- *Emberi kapcsolatok pszichológiája*. Szerk.: Csernyikné Dr. Póth Ágnes. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2006
- *Kriminálpszichológia*. Szerk.: Csernyikné Dr. Póth Ágnes és Fogarasi Mihály PhD. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2006.
- *Katasztrófapszichológia*. Szerk.: Csernyikné Dr. Póth Ágnes. RTF Nyomda, Budapest, 2007
- *Pedagógiai és pszichológiai ismeretek rendőri vezetőknek*. Szerk.: Csernyikné Dr. Póth Ágnes. RTF Nyomda, Budapest, 2009

Hasonló funkcióval készült Juhász Erzsébet–Szamosi Judit (2002): *Bevezetés a tranzakcióanalízisbe* című kiadványa a SOTE Testnevelési Főiskola céljaira. Korábban a KLTE több éven keresztül az ott tanárjelöltek részére folyó önismereti jellegű TA-képzések céljaira hozzáférhetővé tette *A tanár-diák viszony tranzakció-analitikus átvilágítása* című jegyzetet (Járó K. 1995, 1996, 1997).

Cikkek szak- és népszerű folyóiratokban

A hazai pszichológiai szaklapok közül éppen az *Alkalmazott Pszichológia* adott több ízben helyet TA szellemű közleményeknek. Ezek egyrészt a kollektív szereplések, kerekasztal-beszélgetések lenyomatai (2007/2. 5–52) Váry Annamária – Nábrády Mária – Ács Éva – Juhász Erzsébet – Járó Katalin – Szamosi Judit cikkeivel „Az önértékelésről a társadalmi változások tükrében tranzakcióanalitikus szemmel”. Másrészt egyéni beszámolók, mint pl. Járó Katalin 2008-ban *Konfliktustréning és szerződés* (1. rész), *Nagyító alatt a szakértői felelősség* (2. rész), *Lehet tárgyilagosan megbeszélni a munkahelyi konfliktusokat?*. Nábrády Mária (2002c): *Az érzelmek szocializációjának tranzakcióanalitikus megközelítése. A rakett érzések hatása az érzelem felismerésre preadolaszcens korban* címmel kutatásait tette közzé az MPSZ-ben, valamint népszerűsítette a TA-t a *Fejlesztő pedagógia* (1995) c. lapban: *A tranzakcióanalízis mint a pszichopedagógiai kelléktár új eszköze*. Szatmáriné Balogh Mária rendszeresen ír a TA szellemében a *Menedzser* című, a Menedzserek Országos Szövetsége által kiadott lapban. Dávidné Hidvégi Júlia a TA önkéntes segítők általi hasznosítását mutatta be 2005-ben a *Kapocs* c. periodikában: *A tranzakcióanalízis és alkalmazása a gyász feldolgozásának terápiás támogatásában*.

Viszonylag friss fejlemény, hogy a 2009-ben indított *Mindennapi Pszichológia* című magazin több számában szerepelt már tranzakcióanalitikus munka: Józsa Zsuzsanna (2009).

Se vele, se nélküle. Játshmák a párkapcsolatban címmel a játshmákról, Váry Annamária (2009, 2010) *Érzelem és értelem*, illetve *Határvillongások* címmel az érzelmekről, illetve a serdülőkor problémáiról írt ismeretterjesztő cikkeket. 2011 júniusában egy tematikus tömb foglalkozott a sorskönyv kérdéseivel. A 2012 augusztusi számban Magyar Judittól *Belső szabadságunk az örömképesség záloga* címmel jelent meg cikk. (MIPSZI szerzők eddig: Józsa Zsuzsa, Váry Annamária, Járó Katalin, Juhász Erzsébet, Koncz Ilona, Magyar Judit, Nagy Gábor, Rosta Teodóra.) Újabban más szakmák lapjaiban is felbukkan egy-egy TA szellemű

elemzés, Nagy Gábor (2010) ügyvéd alkalmazza a maga praxisában és terjeszti a TA ismereteket jogászok felé.

A Jezsuita Diákszövetség híradója 2009-ben és 2010-ben kért interjút több TA-szakembertől (az interjúkat Nagy Gábor, TA-ban iskolázott jogász kollégánk készítette): Járó Katalinnal a TA fő értékeiről és fogalmairól, az autonómiáról és a sorskönyvről, Ács Évával *Merre tovább, Magyarország?* címen a magyar nemzet sorskönyvéről folyt a beszélgetés, Magyar Judittal a mediáció módszeréről az igazságszolgáltatásban, Nábrády Máriával a hazugság TA-s megközelítéséről (Nagy, 2009, 2010).¹² 2010 őszén az Országos Keresztény Civil Szervezetek Fórumának a *Társadalmi Párbeszéd* c. parlamenti rendezvényén két kollégánk járult hozzá előadással az összefogás eredményességéhez: Ács Éva *A párbeszédet nehezítő félreismerések a magyarság nemzeti sorskönyvében*, valamint Magyar Judit *Párbeszéd a gyakorlatban: mediáció konfliktushelyzetekben*.

Az elektronikus médiában való szereplés ugyanakkor – eddig legalábbis – nem tartozott egyesületünk és tagságunk erős oldalai közé. Az MTV Tudósklub 2002-ben szentelt ugyan egy adást a tranzakcióanalízisnek, szakértőként pedig többször szerepelt a tévében Münnich Iván kriminálpszichológus és Végh József, aki a túsztárgyalások specialistája. Többen szerepeltek konkrét témák kapcsán alkalmyszerűen a képernyőn. Megjelentünk a Radio Café, a Klubrádió és az MR1 műsoraiban is, ahol a tranzakcióanalízis egyes aktuális kérdésekkel kapcsolatos fogalmait jártuk körül.

Jó szívvel állapíthatjuk meg, hogy a HATA a szakmai publikációk és népszerű közlemények terén igen eredményes, mind a pszichológia iránt érdeklődő közönség, mind pedig a tudásukat elmélyíteni kívánó szakemberek hozzájuthatnak magyar nyelven a klasszikus és korszerű TA ismeretekhez.

Mennyire találta meg a helyét a TA a hazai felsőoktatásban és tudományban?

Egyfelől jelentős azoknak a felsőoktatási intézményeknek a száma, ahol az elmúlt 20 évben folyt TA alapozó képzés az egyesületünk tagjainak irányításával. Ilyenek az ELTE PPK pedagógiai és tanácsadói szakképzés, ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, DTE – tanárképzés, Corvinus egyetem választható kurzus, személyügyi szervező szak, szakkollégium, Károli Gáspár Református Egyetem pszichológusképzése, Pázmány Péter Katolikus Egyetem pszichológusképzése, Rendőrtiszti Főiskola (ma: Nemzeti Közszerződési Egyetem Rendészettudományi Kara) – pszichológia rendőri vezetőknél, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, a Grafológiai Intézet. De egészen elégedettek mégsem lehetünk, hiszen azt aligha mondhatjuk el, hogy a TA ismeretek érdemben szervültek volna akár a pszichológusképzésben, akár a tanárképzésben, ahol talán még fokozottabban szükség lenne rájuk.

¹² Nagy Gábor (2009, 2010): Beszélgetés Járó Katalin iskolapszichológussal, a SZIK első pszichológia kurzusának vezetőjével, a 2009. év karácsonyán, XVIII. évf. 51. szám. Merre tovább, Magyarország? – Beszélgetés Ács Éva pszichológussal a magyar nemzet sorskönyvéről, 2010. év húsvétján, XIX. évf. 52. szám. Párbeszéd konfliktusok idején. Párbeszéd Magyar Judit TA szemléletű mediátorral, XIX. évf. 53. szám. Nábrády Máriával A hazugságról 2010. karácsonyán – XIX. évfolyam, 54. szám.

Egészen az utóbbi idők fejleménye az *egyházi felsőoktatási* és más intézmények fokozódó érdeklődése a TA iránt, ezt mutatja a Szent Ignác Jezsuita Kollégium felkérése Járó Katalin részére 2009-ben a *Játszmáink nagyító alatt: a tranzakcióanalízis a hétköznapi kommunikációról* című kurzusra és Váry Annamária *TA önismereti tréningjei* a Katolikus Egyház Kari-tász önkénteseinek Kaposvárott.

A fenti keretek között a szisztematikus képzésben részesülő hallgatók száma évente több száz, így megállapítható, hogy meglehetősen széles körben folytak az elmúlt években TA ismereteket közvetítő képzések, azt a reményt keltve, hogy e fontos kultúra elterjedésén túl ez idővel segít előrelendíteni az utánpótlás kinevelődésének ügyét is.

A TA hazai tudományos elfogadtatásában nagy szerepet játszottak a *TA témájú doktori értekezések, szakpszichológusi diplomamunkák*. Íme ezek a munkák:

Túri Zoltán: *Csoportsorskönyv és a „lehetséges világok”* – 1993

Nábrády Mária: *A racket érzések hatása az érzelmefelismerésre preadoleszcens korban* – 2000

Váry Annamária: *Csoportdinamikai folyamatok különböző kultúrákban* – 2002

Csernyikné, Póth Ágnes: *A kihallgatások tranzakcióanalitikus elemzése* – 2003

Ács Éva: *Coaching, tanácsadás, terápia* – 2003.

Bár nem nagy számban, de beszélhetünk empirikus hazai TA kutatásokról is. Említettük Nábrády Mária munkáját, aki a TA rakett (helyettesítő érzés) –fogalom jelentését és működését kutatta prepubertás korú gyerekeknél, megütköztetve más pszichológiai elméletekben meghonosodott fogalmakkal, mint a megküzdés stílusa, az érzelmi intelligencia. (MPSZ, 2002, SD, 2005). Járó Katalin (2000) *Hatalmaskodók és kiszolgáltatottak az osztályban* c. tanulmánya azt vizsgálta, hogy a középiskolai osztályok különböző típusba tarozó társas szerepű diákja-inak önérvényesítésében milyen játszma viselkedések tekinthetők jellemzőnek. Csernyikné Póth Ágnes PhD-dolgozatában a rendőri munka, a kihallgatások folyamatában a kommunikáció különböző elemeit, eszköztárát kutatta.

Résztétel a hazai pszichológiai közéletben

Az egyesület több ízben bemutatta tevékenységét a Magyar Pszichológiai Társaság országos tudományos nagygyűlésein: 1998-ban, 2000-ben, 2002-ben, 2006-ban, 2008-ban, 2010-ben és 2012-ben is szerepeltek a HATA tagjai, egyrészt saját TA szellemű munkáikkal, másrészt az iskola tanításainak népszerűsítésére vállalkoztak. 2005-ben a Szegedi Pszichológus Napokon Nábrády Mária vezetett egy Tranzakcióanalízis Műhelyt. A 2006-os Biennális Nagygyűlésen *Tedd, hogy szeressem magam* címmel az önelfogadás problémáiról, mint korunk egyik jellemző tünetéről szervezett az Egyesület sikeres workshopot, melyen Váry Annamária, Nábrády Mária, Ács Éva, Juhász Erzsébet, Járó Katalin és Szamosi Judit világították meg a központi témát különböző elméleti és gyakorlati aspektusból a TA szellemében. Ennek előadásai később megjelentek az *Alkalmazott Pszichológia* TA-nak szentelt számában (*Alkalmazott Pszichológia* 2007/2, 5–52.). A 2008-as Országos Pszichológiai Nagygyűlésen Ács Éva tartott előadást *Főkutya a mindennapi életünkben* címmel, bemutatva, hogy vezető pozíciót betöltő kliensek esetében a tanácsadás keretei között miképpen vihető az önismeret, konfrontálódva azzal, milyen mögöttes hiedelmeket őriznek az emberek magukról, másokról és a világról.

A 2010-ben Pécsen rendezett MPT-konferencián a HATA mint önálló akkreditált kiképzőhely egyrészt bemutatta többarcú – klinikai, tanácsadói, szervezeti és oktatás-nevelési – képzési rendszerét (Nábrády), valamint a *Korunk kihívásai és a TA* című szimpózium keretében az ismert szerzők mellett bemutatkoztak a következő TA generáció tagjai is. Nábrády Mária a hazugságról beszélt egy tranzakcióanalitikus személyiségmodell nézőpontjából, Ács Éva a humor és a TA kapcsolatát szemléltette. A fiatalokat az ő tanítványai képviselték sikerrel, akik annyiiban is új szint hoztak, hogy reprezentálták, miképpen tudja a TA támogatni a legkülönbözőbb humán szakmákat. *Hófehérke ébredése* címmel Szőke Katalin pszichiáter mutatott be egy rendeződő esetet, ahol a munkahely elvesztése volt a bajok forrása. Nagy Gábor az ügyvédi praxisban az ügyfelekkel megkötött szerződések fontosságát illusztrálta egy drámai eset kapcsán (azóta megjelent az igazságügyi szakajtóban is; Nagy, 2010), Bokodi Márta azt mutatta be, hogy a közszférában zajló szervezeti kultúraváltás jegyében szervezett képzések hatékonysága és kudarcai miképpen értékelhetők a TA fogalmi eszközeinek segítségével (*Egyén és kultúra*, MPT, 2010).

2011-ben Magyar Pszichológiai Társaság XX. Jubileumi Nagygyűlés a *Hagyomány és megújulás* jegyében szerveződött, s az a törekvésünk erősödött fel, hogy fontos és aktuális társadalmi problémák elemzésében mutassuk meg a TA hasznosságát. A szimpózium *Pénz, mobil és hightech – a tranzakcióanalízis alkalmazásáról változó viszonyaink között* címet viselte. S egy rövid TA bevezető (Nábrády Mária) után olyan izgalmas témák kerültek bemutatásra, mint „Játszmák, félreismerések és függőség új eszközökkel: mobiltelefon, internet, digitális szex és szerepjátékok; avagy az IT felhasználás hatása kapcsolatainkra” (Váry Annamária). A további témák: „A pénzzel kapcsolatos hiedelmek, félreismerések, sorskönyvek” – Nagy Gábor, „Hiedelmek a pénzről a családban” – s ezek transzgenerációs üzenetei – Szamosi Judit, „Oklahoma és Kolontár után” – A trauma után kialakult hiedelemrendszerek, melyekkel az érintett közösség értelmet, magyarázatot akar adni a történeteknek, Ács Évától. Önálló workshopot vezetett ugyanitt ifjú klinikus kollégánk, Rosta Teodóra „Játszmák és elakadások a segítő kapcsolatban” címmel.

Milyen kapcsolatot létesített a HATA a társegyesületekkel?

Álljon itt egy lista azokról a szervezetekről, amelyek az évek folyamán nyitottak voltak a TA üzeneteire, rendezvényei befogadtak TA-s előadásokat, workshopokat:

- Magyar Pszichológiai Társaság
- Magyar Pszichiátriai Társaság
- Magyar Hipnózis Egyesület
- Magyar Relaxációs és Szimbólumterápiás Egyesület
- Integratív pszichoterápiás egyesület
- Magyar családterápiás egyesület
- MACSOPE
- Szervezetfejlesztők Magyarországi Társasága
- PSZINAPSZIS
- Démoszthenész Egyesület
- Kapcsolat Alapítvány
- Grafológiai Intézet.

Kollégáink rendre megragadják az alkalmat, amikor a társszakmák rendezvényein bemutatathatják a TA lehetőségeit. Így Juhász Erzsébet és Szamosi Judit a tranzakcióanalízis hipnoterápiás alkalmazhatóságáról szóló előadásokkal szerepeltek a Magyar Hipnózis Egyesület Nyílt Napjain. A Pest megyei Orvosnapokon, 2004-ben Juhász Erzsébet *A gyermekkorban elszenvedett abúzusok* címmel adott elő, Ács Éva pedig *Tabu és természet* címmel az abúzusokkal való lehetséges megküzdési stratégiákról beszélt a TA szemléleti keretében. Valkai Zsuzsa Kovács Ildikóval tartott előadásában a TA igazságügyi alkalmazásának lehetőségeit mutatta be 2002-ben, a Magyar Pszichiátriai Társaság V. Kongresszusán.¹³ Elkötelezett terjesztője a TA eszméknek Szatmáriné dr. Balogh Mária a Szervezetfejlesztők Magyarországi Társaságának konferenciáin: 1999-ben és 2004-ben tartott tranzakcióanalitikus szemléletű workshopokat: *Szervezeti karakter vagy szervezeti sorskönyv? Tranzakcióanalízis a szervezetfejlesztésben* 2004, *Történeteink magunkról, avagy életünk stílusa* – a TA és az individuálpaszichológia integrált alkalmazása az egyéni munkában, pl. coachingban, 2005. A Budapesti Corvinus Egyetem EVK Szakkollégiumának konferenciáján (2004) szintén workshopot vezetett. 2005-ben Goldschmidt Liza tartott foglalkozást a sorskönyvek elemzéséről. Antal Sándor a Szervezetfejlesztők Magyarországi Társasága konferenciáin tartott workshopokat, 2006-ban *Tipikus verseny – tipikus együttműködés – A típus-modell alkalmazása a szervezetfejlesztésben*, majd 2011-ben *Ide nekem az oroszlánt is! Hogyan stabilizálhatja a tanácsadó jelenléte a kliens problémáját?* címmel. Ács Éva 2009-ben *Egészséges segítség* címmel tartott előadást a negyedik *Minden Gyerek* konferencián a fogyatékos gyerekek integrálásával foglalkozó pedagógusokat fenyegető kiegészről és elkerülésének lehetőségeiről.

A TA-sok fiatal nemzedékének e téren mutatott lendületét jelzi, hogy hol mestereikkel, hol önállóan viszik az iskola tanításait különböző társszervezetek konferenciáira. Az Integratív Pszichoterápiás Egyesület 2010-ben tartott XVI. Konferenciáján Rosta Teodóra a *Sorskönyv* témában vezetett műhelyt, a III. Magyar Evészavar Kongresszuson *Tranzakcióanalitikus pszichoterápia anorexia nervosa kezelésében* előadást tartott. A Magyar Pszichiátriai Társaság XVI. vándorgyűlésén Dr. Juhász Erzsébet – Koncz Ilona – Rosta Teodóra: *Sorskönyv – lehetőség, determináció, változás* címmel együtt vezettek műhelyt, s végül már 2012-ben Magyar Pszichiátriai Társaság XVII. Vándorgyűlésén szintén ez a csapat szerepelt műhellyel: *Az érzelmek tranzakcióanalitikus megközelítése* témakörben.

Ezek a találkozások fontosak és örömteliek voltak, elsődleges szerepük abban állt, hogy közlétegyük a felhalmozott tapasztalatainkat. Tovább lépést az jelent majd, amikor a szakmai találkozások segítségével kölcsönösségen alapuló valódi együttműködést tudunk kiépíteni más területek, iskolák képviselőivel.

A pszichológusok ifjú nemzedékével a HATA a Pszinapszis rendezvényein igyekezett kapcsolatot teremteni. 1999 – *Saját sorskönyvünkről – haladóknak* (Járó K). 2000 – *Hogyan látja a Marslakó?* (Juhász E., Goldschmidt L., Túri Z.). 2003 – *A párkapcsolat a Marslakók*

¹³ Nemzetközi konferencián a *The Role of Paranoid Attitude Occuring in Violent Actions in Civil and Criminal Cases* (Paranoid attitűdök szerepe az erőszakos akciókban civil és kriminális személyeknél) címen prezentálták témájukat.

szemével (Juhász E.). *Ismerkedés a TA-val* (Juhász E., Szamosi J.). 2002, 2004, 2005 –években egy sorozat *Mindennapi játszmáink* (Józsa Zs.). 2005 – *Férfiak és az érzelmek* – (F. Várkonyi Zs.) 2007 – *Mese és script* (Váry Annamária), 2009 – *Sorskönyv: árnyékunk vagy erőforrásunk?* (Ács É.). Józsa Zsuzsa több ízben volt vendégelőadó a pszichológushallgatók nyári egyetemén.

TA tréningek széles körben

Jó korszak volt az egyesület történetében, amikor a társadalmi érdeklődés lehetővé tette, hogy a TA gondolatok különböző intézmények szakmai képzésének programjaiként széles körben terjedjenek. Helyet kapott nemcsak az egészségügyi menedzserképzésben és a pedagógus-továbbképzésben, hanem igényt tartott rá a Magyar Posta, a MATÁV, Munkaügyi Minisztérium, a BM Oktatási főosztálya, a Határőrség Országos Parancsnoksága és néhány nagy cég, pl. az Audi Hungaria Motor Kft., a Hajdúsági Iparművek, a TEVA. Számos nonprofit humán szolgáltató alapítvány is épített továbbképzéseket a TA ismeretekre: Kapcsolat Alapítvány, Démoszthenész Alapítvány, Anonymus Alapítvány, Kagylóhéj Családsegítő Szolgálat, Napfogyatkozás Egyesület, Eszter Alapítvány, az önkéntes segítőkötet képző Kapu program. Napjainkban, amikor sok nagyobb cég épít ki belső képző és támogató csapatot, egyre fontosabb szerep jut a TA-nak ezen szakemberek felkészítésében.

Párbeszéd az érdeklődőkkel: TA klub

A TA klub egyrészt alkalom a HATA tagoknak találkozásra, önképzésre, de *nyitott* minden civil érdeklődő felé is. 2004-től működött, havi egy találkozót tartott 2012-ig, a háziasszonyi szervezői teendőket Járó Katalin látta el. A beszélgetéseken hagyományaink szerint mindig volt egy kötött téma vitaindítóval, amit szabad eszmecsere követett. Emellett hozhatott témát a hallgatóság, illetve a HATA vezetősége kérhette aktuális közérdekű események megbeszélését. A program félvétenként a résztvevők által kért és megajánlott témákból állt össze. Ízelítőül álljon itt néhány téma:

Előfordultak *filozófiai ihletésű* kérdések, mint pl. *Sors és a szabad akarat kérdése a pszichológiában*, *a TA nézőpontja*, vagy *a TA és a vallásosság*. Egy másik ismétlődő problémakör *történelmi* témákat feszegetett, pl. *XX. századi magyar traumák – TA tükrében*, *Bár lehetnének, miért maradunk?*, illetve a *Nemzeti zsákutcák a volt szocialista országokban*, vagy *Magyar sorskönyvi karaktertípusok Jókai Mór „Mire megvénülünk” c. regényében*. Egyes *pszichológiai jellemzők* TA szempontú elemzése került központba, amikor a hazugság, vagy a hűség, illetve a humor, vagy az ürességérzés, illetve az önreprezentáció természetét vitattuk, empirikus háttérként hol az Iwiw-re, hol egy friss kiadványra, vagy iskolai tapasztalatokra, egy ízben politikus szerző önelemző szövegének tartalomelemzésére építve. Egészen gyakorlati kérdések is terítékre kerültek, pl. amikor munkatársaink devecseri tapasztalatai kapcsán *A TA katasztrófapszichológiai alkalmazásainak lehetőségei* merültek fel. Nem egyszer vitattunk meg éppen készülő TA tematikájú szakdolgozatokat.

Érdekes volt a klub látogatóinak összetétele, ugyanis a néhány állandónak mondható HATA-tag mellett előfordultak a köreinkben huzamosabban orvosok (nőgyógyász, hematológus), külföldi alkalmazott, színész, asztrológus, képzőművész-, pszichológus-, közgazdászhallgató. Nem

volt nagy a létszám, de igen tartalmasak voltak a találkozások. Betöltötte azt a funkciót, hogy civil viszonyok között lehessen élvezni a TA-s elemzések érdekes lehetőségeit, és többek számára szolgált első lépcsőfoknak, ahonnan elindultak a mélyebb ismeretek megszerzésének útján.

AKTIVITÁS ÉS SOKFÉLESEG A PRAXISBAN ÉS A KÉPZÉSBEN

Mit üzennek a TA-sok a mai Magyarországon? – HATA-konferenciák

Krízisek és döntések címmel, hagyományteremtő céllal 2009-ben rendeztük meg az első hazai TA szakmai konferenciát, amely mind az előadások szintjét, mind a résztvevők számát tekintve kifejezetten sikeresnek mondható. Kiváló vendégek vettek részt, dr. Buda Béla és külföldi vendégelőadóként Jürgen Gündel és Sari van Poelje. A tartalmi színvonalat érdemben az előadók és a workshopokat vezető kollégák nagyszerű munkája szavatolta.¹⁴ Íme az érdekes program:

- Szamosi Judit: Sorskönyv és temető
- Magyar Judit: Demokrácia – gazdaság – TA
- Ács Éva: A TA és a közép-európai humor
- Jürgen Gündel: Énideál és TA (fordítással)
- Csigás Zoltán: Belépő – kilépő: a szervezeti határok átlépésének problematikája
- Antal Sándor: Egyéni és csoport coaching szervezeti közegben
- Ács Éva: Az agresszió TA-s elemzése egy film kapcsán
- Juhász Erzsébet: Egyenlőtlen emberi viszonyulásaink egyike – az erőszak
- Nábrády Mária: A hazugság TA-s vonatkozásai

Változó világban okénak maradni 2011

A HATA fennállásának 20. évfordulója és Eric Berne születésének centenáriuma alkalmából az ELTE PPK-val együtt rendezett nagy sikerű konferenciát. Ez az ünnepi konferencia cikkünk apropója. (Programja megtekinthető a mellékletben.) A rendezvény vállalt célja az volt, hogy bemutassuk, miképpen alkalmazható a tranzakcióanalízis korunk néhány fontos egyéni és társadalmi problémájának feltárásában és megértésében. A konferencia alapüzenetét Bagdy Emőke, a TA egyik első hazai népszerűsítője (1986) adta meg *Egészség-boldogságpszichológia és a TA* c. előadásával. Kimutatta, mennyiben tekinthető Eric Berne sztrók, illetve elismerés fogalma mindazon fontos üzenetek előfutárának, melyeket a korszerű egészségpszichológia napjainkban hirdet. Mi magunk beszéltünk az iskola és az egyesület történetéről, majd egy szemléletformáló tömb keretében szóba került a TA és a pszichoanalízis vitatott viszonya (Juhász Erzsébet), a paradox kezelési formák és játszmák kezelésének kapcsolata egymáshoz (Rosta Teodóra), valamint a pedofília értelmezési problémái (Szamosi Judit, Gyalog Bea).

A TA a társadalom szolgálatában cím fogta össze a második tömböt, amely olyan izgalmas kérdéseket vizsgált meg a TA eszközeivel, mint *Értékek, szokások, életprogramok – a cigányság*

¹⁴ A fő rendezői érdem Nábrády Máriáé, sokat segített neki Kádi Anna, Gyalog Bea és Ács Éva.

nemzeti sorskönyvének elemzése, előadók: Magyar Judit és Szabóné Kármán Judit. A magyarság kulturális sorskönyve a csehek sorskönyvével összehasonlításban kapott jellemzést Ács Évától, a bankok és a hitelezők kapcsolatát jellemző ideológiák szellemes átvilágításáról hallhattunk Nagy Gábertől.

Öt különböző workshopon lehetett ismerkedni a TA gyakorlatával:

- Antal Sándor: Tanulószervezetek és tranzakcióanalízis. Tanulnak-e azáltal a szervezetek, hogy egyes tagjai tanulnak?
- Ács Éva: Hiedelmek a devecseri katasztrófával kapcsolatban
- Magyar Judit–Kardos Ferenc: A békés vitarendezés, a mediáció TA-san
- Nábrády Mária: A rakettérzés és a megküzdés kapcsolata
- Juhász E.–Koncz I.–Rosta D: Erőszak áldozatainak sorskönyve

Egész nap megtekinthető volt egy 40-nél több képből álló kiállítás a HATA útjáról, ennek vetített verziója látható volt a büféhelyiségben is. Emellett a közönség találkozhatott egy könyvjúteménnyel, amely a hazánkban fellelhető TA-s szakirodalmat mutatta be.

A tartalmas napot egyrészt *A játszmák világa – felfedezések a tranzakcióanalízis tájain* című kötet ünnepélyes bemutatója tette teljessé, melyen Buda Béla, a könyv szakmai lektora ismertette és értékelte a munkát, és Járó Katalin szerkesztő megköszönte a közreműködő szerzők és „könyvmunkások” áldozatos részvételét. Másrészt a felkiáltójelet a mondat végére az egyesület egykori és jelenlegi tagjainak pezsgős-tortás-mesélős születésnap bulija tette ki. Jó volt megélni, hogy az egyesületünk kezdeményezése jelentős szakmai érdeklődést váltott ki, a résztvevők száma meghaladta a 120 főt, és a rendezvény még anyagilag is eredményesnek volt mondható.¹⁵

„TÖRTÉNELMI” TANULSÁGOK ÉS JÖVŐKÉP

Az egyesület húszéves múltját áttekintő műhelymunka a „történelmi tanulságokat” két tapasztalás köré szőtte.

1. „Kell egy feladat!”

Az egyesület aktivitása és a TA értékek képviselete jellemzően valamilyen eseményhez kapcsolódott: konferencia, könyv, képzéssorozat stb. Ez bárkit, aki ennek részese volt, jó érzéssel tölthet el, ugyanakkor felveti az események közötti időszakokkal kapcsolatos találkozásokra vonatkozó hiányérzetet is.

2. „Kell egy megszállott”

A történetünk jellegzetesen egyéniségek köré szövődik, akik elkötelezetten, lelkesen vallják a TA-t saját szakmai identitásukként. Ez a jelenség – a lelkesedés túlsúlya és a vállalások

¹⁵ A szakmai program előkészítésében oroszlánszerepet vállalt a rendezvényt levezénylő Magyar Judit, segítője Járó Katalin, a szervezést és a pénzügyi feladatokat a HATA vezetősége részéről Sebesi Katalin, Ács Éva, és Máj Emese végezte.

aránytalansága – ugyanakkor felszínre hozta az egyesület, a szervezet professzionalizálásának igényét is.

Ugyanezen a műhelymunkán a résztvevők az egyesület előtt álló feladatokat és perspektívákat is kidolgozták. Részben a nemzetközi trendekkel párhuzamosan az alábbi lehetőségeket és teendőket vettük számba:

1. A HATA szervezeti megerősítése: a taglétszám növelésével nagyobb kisugárzást tudunk elérni a szélesebb közönség felé. Az egyesület belső tartópilléreit a hatékonyabb kommunikációval, a belső játszmák kezelésével és a kohézió növelésével tudjuk megerősíteni. Itt kiváló TA-s eszközökkel rendelkezünk, és követhetjük a problémák nyílt kezelésében megismert nemzetközi példát.
2. Az eddigieknél többször élni a nemzetközi szervezet által nyújtott lehetőségekkel, és ennek során láthatóbbá tenni hazai tevékenységünk eredményeit a világban.
3. A TA további integrálása a tudományos és akadémiai közegben: a kutatás erősítését szorgalmazó nemzetközi trendhez kapcsolódva kihasználni a hazai felsőoktatás által kínált kereteket.
4. A hazai szakmai kapcsolatok további erősítése más irányzatokat képviselő szakmai szervezetekkel, például közös rendezvények, vagy konkrét akciók formájában.
5. Tovább építeni a TA hatékony és szerves jelenlétét az alkalmazási területeken egyrészt közvetlenül a gyakorlatban, másrészt a képzéseken keresztül.
6. A TA további terjesztése a szélesebb közönség körében az életminőség javítása és az egészségpszichológia jegyében. A HATA eddigi történetében e téren nagyon sokat tettünk, és mutatkoznak már a tartalékok és új lehetőségek is. Meg lehet érvényesen jelenni a társadalmi és korproblémákról zajló nyilvános párbeszédben a TA eszközeivel.

Mindennapi életünk, vagy a rendkívüli helyzetek rendre jelzik a szükségességét, hogy folytassuk az utat, amelyen különböző konferenciákon már elindultunk a TA tényleges gyakorlati hasznának fölmutatásában. Tapasztalatunk szerint a négy alkalmazási területen mutatkozó trendek, kihívások lehetőséget kínálnak a TA-s kompetenciák érvényesítésére. Például az alábbi aktuális problémák vizsgálatába, és kezelésében lehet társadalmilag hatékony a hazai TA:

- Szervezetek komplex, gyorsan változó világában kulcsfontosságú lehet a mintázatok felismerése, a lényeges és a lényegtelen gyors elkülönítése.
- A nevelés területén, ahol az agresszió és félelem erősödése egyre inkább korlátozza az oktató-nevelő munka hatékonyságát, a TA segítségével olyan légkört lehet teremteni, amely lehetővé teszi a valódi párbeszédet és méltányolja a sokféleséget. A tekintélyelvű oktatást felváltó új szerepek tanárnak, diáknak egyaránt szükségessé teszik új kommunikációs technikák és konfliktuskezelési eljárások elsajátítását nemcsak post factum, hanem megelőző jelleggel, a kommunikációs kultúra fejlesztéseként.
- A tanácsadásban, ahol a társadalmi környezet folyamatosan próbára teszi az egyéni teherbíró képességet, a problémakezelés és fejlődés menedzselése TA-s megközelítéssel és eszközökkel.
- A pszichoterápiában a gyógy módok közötti versengést felváltó soknyelvűség kedvez a TA elmélet, eszköztár és a benne rejlő integratív és kapcsolódási lehetőség kibontakoztatásához, igazolva a pszichoterápia érvényességét és nélkülözhetetlenségét a biológiai módszerek mellett.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Összefoglalóan megállapítható a HATA tevékenységeiről, hogy a szervezet a TA nemzetközileg elismert képviselőjeként helytáll Magyarországon. Széles körben és magas színvonalon terjeszti a TA-s ismereteket mind a felsőoktatás keretei között, mind pedig más típusú képzések során. Teljesítménye a tudományos igényű és népszerűsítő publikált munkákat illetően kiemagasló. Betagolódott a pszichológia hazai szakmai közéletébe és frissülő erővel aktívan részt is vesz benne. Kialakította a TA képzés hazai intézményeit, új színnel tudja gazdagítani a módszerspecifikus pszichoterápiás és tanácsadói választékot. A pszichoterápiában a „későn érkezettség”-ből származó marginalitás meghaladása terén ugyanakkor eredményei részlegesek. Ehhez feltehetően az egyesület erőfeszítésein kívüli még más tényezők összjátékára lenne szükség. A 20 év tapasztalatai azt a reményünket táplálják, hogy egyesületünk – a nemzetközi példához hasonlóan (Járó és Antal, 2011) – képes szembenézni a mindenkori helyzettel és kezelni az aktuális és hosszú távú kihívásokat.

Tevékenysége arra irányul, hogy minél többen felfedezzék, hogy Oké-nak születünk, hogy „a pszichológia mindenkié”, azaz mindenki számára adott a lehetőség, hogy az önismereti munka révén felnőtt autonómiáját felszabadítsa a zavaró tényezők hatása alól. Örkény István elgondolkodtató kérdésével kívánunk ehhez a munkához és a HATA következő 20 évéhez jó utat!

„Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú. Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz koszorú. Pedig a paprika ugyanannyi, éppoly piros, éppoly erős.

De mégse koszorú. Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. Hát akkor mi?

Aki ezen elgondolkodik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányba haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomába”.

IRODALOM¹⁶

- BAGDY E. (1986): *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERNE, E. (1981): A neurózisok pszichoterápiája. In Buda B. (szerk.): *Pszichoterápia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 211–220.
- BERNE, E. (1984): *Emberi játzmák*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BERNE, E. (1997): *Sorskönyv*. Háttér Kiadó, Budapest.
- BERNE, E. (1996): *Szex a szerelemben*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BERNE, E. (1999): *Emberi játzmák*. Lélekkontroll sorozat, Háttér Kiadó, Budapest.
- BOROSS O. (2006): Könyvismertetés. Sors mint döntés. *Alkalmazott pszichológia*, 8, 4. 141–147.
- BUDA B. (szerk.): (1981): *Pszichoterápia*. Gondolat Kiadó, Budapest.

¹⁶ A bibliográfia a jelen cikkben hivatkozott munkák jegyzéke, így – mivel a közös tanulmánykötetekben szereplő dolgozatok itt tételesen nem szerepelnek – nem tekinthető a hazai TA-s szerzők munkái teljes körű bemutatásának, az megtalálható azonban a JV-ben fellelhető irodalomjegyzékben (2011, 333–356).

- BUDA B. (1986): *A személyiségfejlődés és a nevelés szociálpszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BUDA B. (2008): A tranzakcióanalízis helyzete és dilemmái. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*, 9, 3. 266–273.
- BUDA B. (2011): A pszichoterápiás irányzatok integrációjának lehetőségei. In *Az elme gyógyítása*. Háttér Kiadó, Budapest, 278–285.
- BRADSHAW, J. (1990): *Vissza önmagunkhoz. A bennünk élő gyermek felfedezése*. Hungalibri, Budapest.
- BRADSHAW, J. (2009): *A szeretet. Személyiségfejlődésünk következő lépcsőfoka*. Duna International Könyvkiadó, Budapest.
- DÁVIDNÉ B. HIDVÉGI J. (2005): A tranzakcióanalízis és alkalmazása a gyász feldolgozásának terápiás támogatásában. *Kapocs*, 1. 2–14.
- CLARKE, J. I., DAWSON, C. (2004): *Felnővekedni újra. Hogyan válhatunk jó szüleivé gyermekeinknek és saját magunknak?* Z-Press Kiadó Kft., Miskolc.
- CSERNYIKNÉ PÓTH Á. (szerk.): (2006): *Emberi kapcsolatok pszichológiája*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- CSERNYIKNÉ DR. PÓTH Á., FOGARASI M. (szerk.): (2006): *Kriminálpszichológia*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- CSERNYIKNÉ PÓTH Á. (2007): A tranzakcióanalízis alkalmazási lehetőségei a munkahelyi kommunikáció fejlesztésében és a konfliktusok kezelésében. In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 193–208.
- CSERNYIKNÉ DR. PÓTH Á. (2007) (szerk.): *Katasztrófapszichológia*. RTF Nyomda, Budapest.
- CSERNYIKNÉ DR. PÓTH Á. (2009) (szerk.): *Pedagógiai és pszichológiai ismeretek rendőri vezetőknél*. RTF Nyomda, Budapest.
- CSONDORNÉ DR. SCHÜLLER G. (2004) (szerk.): *Pszichológiai alapismeretek*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Egyén és kultúra* (2010) Kivonatkiötet. Magyar Pszichológiai Társaság Nagygyűlése, Pécs. 21–23 és 176.
- FORWARD, S. (2000, 2009): *Mérgező szülők*. Háttér Kiadó, Budapest.
- F. VÁRKONYI ZS. (1986): *Már százszor megmondtam*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- F. VÁRKONYI ZS. (2002): *Tanulom magam*. Bővített kiadás, Magyar Könyvklub, Budapest.
- F. VÁRKONYI ZS. (2008): *Sors és sérülés*. Mérték Kiadó, Budapest.
- F. VÁRKONYI Zs., Bagdy E., Szendi G., Popper P. (2009): *Mindennapi játszmáink – az emberi kapcsolatok pszichológiája*. Mesterkurzus sorozat, Jaffa Kiadó, Budapest.
- Hagyomány és megújulás* (2011) XX. Jubileumi Tudományos Nagygyűlés, Kivonatok. 186.
- HARRIS, T. (1994): *Oké vagyok, oké vagy. Módszer az önismerethez*. Édesvíz Kiadó, Budapest.
- JÁRÓ K. (1995, 1996, 1997): *A tanár-diák viszony: Tranzakcióanalitikus átvilágítás*. Munkafüzet. KLTE, Pedagógiai Pszichológiai Tanszék, Debrecen.
- JÁRÓ K. (2000): Hatalmaskodók és kiszolgáltatottak az osztályban. In JÁRÓ K. (szerk.): *Játszmák nélkül*. Helikon Kiadó, Budapest. 479–511.

- JÁRÓ K. (szerk.): (2000, 2001): *Játszmák nélkül. Tranzakcióanalízis a gyakorlatban*. Helikon Kiadó, Budapest.
- JÁRÓ K. (szerk.): (2005): *Sors mint döntés. Az érzelmek felfedezése és felszabadítása*. Helikon Kiadó, Budapest.
- JÁRÓ K. (2007): Konfliktustréning és szerződés – tranzakcióanalitikus megközelítésben. In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 231–250.
- JÁRÓ K. (2008): Konfliktustréning és szerződés 1. rész: Nagyító alatt a szakértői felelősség. *Alkalmazott Pszichológia*, X. 1–2. 71–90.; 2. rész: Lehet tárgyilagosan megbeszélni a munkahelyi konfliktusokat? X., 3–4. 101–121.
- JÁRÓ K. (szerk.): (2011): *A játszmák világa. Felfedezések a tranzakcióanalízis tájain*. Háttér Kiadó, Budapest.
- JÁRÓ K. (2011): Kibújni a tojáshéjból – esély egy jó minőségű, örömteli életre. Avagy: mit tanít a sorskönyvről a tranzakcióanalízis? *Mindennapi Pszichológia*, 3.
- JÁRÓ K., ANTAL S. (2011): A tranzakcióanalízis nemzetközi pályafutása és a TA 20 éve Magyarországon. Kézirat
- JÁRÓ K., JUHÁSZ E., VÁRY A. (2000): Játszmák nélkül poszter. *Magyar Pszichológiai Társaság XIV. Országos Nagygyűlésének absztraktkötete*. 365.
- JN (2000, 2001): lásd *Játszmák nélkül*.
- JÓZSA ZS. (1997, 2002, 2004): Már megint... Játszmák az oktatásban. In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 444–466.
- JÓZSA ZS. (2004): *Pedagógiai ismeretek*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- JÓZSA ZS. (2007): Játszmák a szervezetekben. In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 215–230.
- JÓZSA ZS. (2009): Se vele, se nélküle. Játszmák a párkapcsolatban. 1–3. rész. *Mindennapi Pszichológia*, 1. 16–19, 2. 12–15, 3. 22–25.
- JV (2011): lásd *A játszmák világa*
- JUHÁSZ E. (2011): A zsákutcák: a tranzakcióanalízis felfogása belső konfliktusainkról. *Mindennapi Pszichológia*, 3.
- JUHÁSZ E., SZAMOSI J. (2001): Játszmák nélkül – ízelítő a tranzakcióanalízisből. In KAPÓCS I., MAÁR M., SZABADKA P. (szerk.): *IFJÚ-KÓR 2. Tanulmányok az ifjúságról, pedagógiai módszerekről, az ifjúságot fenyegető veszélyekről, kezelési lehetőségekről*. OKKER, Budapest. 524–547.
- JUHÁSZ E., SZAMOSI J. (2002): Bevezetés a tranzakcióanalízisbe. In *Egészségpszichológia szigorlati témák*. SOTE Testnevelési Főiskola, Budapest. 85–96.
- KELEMEN G. (2000): Könyvismertetés. Játszmák nélkül. Tranzakcióanalízis a gyakorlatban. *Pszichoterápia IX*. 231–234.
- KOHLRIESER, G. (2007): *Tűszok a tárgyalóasztalnál. Konfliktuskezelés mesterfokon*. Háttér Kiadó, Budapest.
- KONCZ I. (2011): Más növényeken élősködő arankáink: a parazita érzelmek. *Mindennapi Pszichológia*, 3.

- KURITÁRNÉ SZABÓ I. (2000): Könyvismertetés. Játshmák nélkül. *Alkalmazott pszichológia*, 2, 3. 111–114.
- MAGYAR J. (1997, 2002): Lehet-e örömmel tanítani, nevelni? A tranzakcióanalízis a pedagógiában. In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenséggvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 336–353, 430–446.
- MAGYAR J. (2000): Fejleszthető-e kapcsolataink kultúrája? A tranzakcióanalízis a pedagógiában. In *Alapok*. Anonymus Alapítvány, Budapest. 219–231.
- MAGYAR J. (2007): A mediáció mint a konfliktuskezelés alternatív módja. In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 267–283.
- MAGYAR J. (2011): A jó tündérek, az elfogadás és a megfelelés. Avagy: késztetéseink útvesztőiben – az engedélyek varázsa. *Mindennapi Pszichológia*, 3.
- MAGYAR J. (2012): Belső szabadságunk, az örömképesség záloga. *Mindennapi Pszichológia*, 4.
- MEZEI J. (1997, 2004): Burattino színháza – avagy ki vagy mi mozgatja a zsinórokat? A csoportimágók és a vezetés hatása a hatékony csoporttá válás folyamatára (a hatékony csoporttá szerveződés feltételeiről) In MÉSZÁROS A. (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenséggvilága*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 179–195.
- MÉSZÁROS A. (szerk.) (2007): *Kommunikáció és konfliktusok kezelése a munkahelyen*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS A. (szerk.) (1997, 2002, 2004): *Az iskola szociálpszichológiai jelenséggvilága* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- NÁBRÁDY M. (1995): A tranzakcióanalízis mint a pszichopedagógiai kelléktár új eszköze. *Fejlesztő Pedagógia* 5–6. 88–92.
- NÁBRÁDY M. (2002a): The impact of racket feelings on the recognition of emotions: Research report I. *Transactional Analysis Journal*, 32, 2. 76–85.
- NÁBRÁDY M. (2002b): The relationship between racket feelings, coping strategies, and emotional intelligence: Research report II. *Transactional Analysis Journal*, 32, 2. 86–91.
- NÁBRÁDY M. (2002c): Az érzelmek szocializációjának tranzakcióanalitikus megközelítése. A rakett érzések hatása az érzelemfelismerésre preadoleszcens korban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LVII. 2. 251–288.
- NÁBRÁDY M. (2004): *Az érzelmek a tranzakcióanalitikus szemszögéből*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- NÁBRÁDY M. (2005a): Emotion theories and TA emotion theory: a comparison. *Transactional Analysis Journal*, 35. 1. 68–77.
- NÁBRÁDY M. (2005b): Az érzelmek különböző megközelítései a pszichológiában. A tranzakcióanalízis álláspontja. In JÁRÓ K. (szerk.): *Sors mint döntés. Az érzelmek felfedezése és felszabadítása*. Helikon Kiadó, Budapest. 142–178.
- NAGY G. (2010): A pártfogó ügyvédi képviselő pszichológiája. *Ügyvédek Lapja*, 2010/május, 30–33.
- NAGY G. (2011a): Sorsom ellen léptem – egy sorsfordító döntés története. Szakma és hivatás. *Mindennapi Pszichológia*, 3.
- NAGY G. (2011b): (nem) Mindig a másik a hibáás! *Mindennapi Pszichológia*, 4

- PAP Á. (2012): Könyvismertetés. A játszmák világa — Felfedezések a tranzakcióanalízis tájain. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 13, 1. 97–100.
- PLÉH CS. (1992, 2000): *A lélektan története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- PLÉH CS. (2008): Kuhn hatásai a pszichológiában. Vannak-e pszichológiai paradigmák? In *A lélek és a lélek és a lélektan örömei*. Gondolat Kiadó, Budapest. 13–24.
- Pszichológia rendőri vezetőknél* (2003): Bűnügyi és közbiztonsági vezető szakirányú továbbképzési szak. RTF Nyomda, Budapest.
- ROSTA T. (2011): Újra és újra... És újra? – amikor nem az ismétlés a tudás anyja. *Mindennapi Pszichológia*, 3.
- SD (2005): lásd Sors mint döntés
- SPANNRAFT M. (2000): Könyvismertetés. Játshmák nélkül. Tranzakcióanalízis a gyakorlatban. *Pszichoterápia*, 9, 4. 327.
- STEWART, I., JOINES, V. (1994, 1998): A TA – ma. Xénia Kiadó, Budapest, Grafit Kiadó, Budapest.
- SÜLE F. (1989): A tranzakcióanalízis alkalmazhatósága az alkoholbetegek lélektani gyógyításában. In STEINER, C.: *Alkoholisták játszmái*. Alkohológiai Füzetek 3–4. 215–219.
- SÜLE F. (2000): Könyvismertetés. Játshmák nélkül. Tranzakcióanalízis a gyakorlatban. *Pszichoterápia*, 9, 4. 328.
- SZATMÁRINÉ BALOGH M. (2003): TA az OD-ben, a tranzakcióanalízis alkalmazása a szervezetelemzésben és a fejlesztésben. *Alkalmazott Pszichológia*, 3–4. 81–91.
- SZEKSZÁRDI FERENCNÉ (2000): Könyvismertetés. A marslakó gyermekien elfogulatlan tisztánlátásával... – egy könyv a tranzakcióanalízisről szakembereknek és laikusoknak. *Új Pedagógiai Szemle*, 50, 11. 91–100.
- SZONDY M. (2011): Könyvismertetés. A játszmák világa. Felfedezések a tranzakcióanalízis tájain. *Pszichoterápia*, 20, 5. 385–386.
- SZÖNYI G., FÜREDI J. (szerk.): (2000): *A pszichoterápia tankönyve*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- VÁRY A. (2009): Érzelem és értelem. *Mindennapi Pszichológia*, 4. 7–9.
- VÁRY A. (2010): Határvillongások. *Mindennapi Pszichológia*, 1.
- VÁRY A., NÁBRÁDY M., ÁCS É., JUHÁSZ E., JÁRÓ K., SZAMOSI J. (2007): Az önértékelésről a társadalmi változások tükrében tranzakcióanalitikus szemmel. Kerekasztal-beszélgetés a Magyar Pszichológiai Társaság tudományos nagygyűlésén. *Alkalmazott Pszichológia*, 2. 5–52.

MELLÉKLET

A MAGYAR TRANZAKCIÓANALITIKUS EGYESÜLET (HATA) fennállásának 20. és Eric Berne születésének 100. évfordulója alkalmából az ELTE PPK-val együtt konferenciát rendez.

„Változó világban okénak maradni” címmel

Időpont: 2011. szeptember 17-én 9–18 óra között

Helyszín: 1075 Budapest, Kazinczy u. 23–27.

Célunk, hogy bemutassuk, miképpen alkalmazható a tranzakcióanalízis (későbbiekben TA) korunk néhány fontos egyéni és társadalmi problémájának feltárásában és megértésében.

Regisztráció, jelentkezés a délutáni workshopokra: 8.30–8.55

Program:

9.00–10.20	<i>A Változó világban okénak maradni</i> konferencia megnyitója levezeti Magyar Judit szervező Köszöntés Ács Éva a HATA elnöke, Oláh Attila, az MPT elnöke Nyitó előadások Bagdy Emőke: Egészség-boldogságpszichológia és a TA Járó Katalin – Antal Sándor: A TA 20 éve Magyarországon
10.20–10.30	Kávészünet – a <i>HATA 20 éves</i> kiállítás megtekintése
10.30–11.30	A TA hozzájárulása a pszichoterápiához – moderátor: Koncz Ilona Juhász Erzsébet: A pszichoanalízis és a TA – vitatott viszony Rosta Teodóra: Paradoxonok és játszmák Szamosi Judit–Gyalog Bea: Pedofiliáról másképp – a TA tükrében
11.30–12.00	Hozzászólások, vita
12.00–12.15	Kávészünet, a <i>HATA 20 éves</i> kiállítás megtekintése
12.15–13.35	A TA a társadalom szolgálatában – moderátor: Antal Sándor Ács Éva: Kulturális sorskönyv Magyar Judit – Szabóné Kármán Judit: Értékek, szokások, életprogramok – a cigányság nemzeti sorskönyvének elemzése Nagy Gábor: Az „IKEA-generáció” esete a devizahitelezéssel
13.35–14.00	Hozzászólások, vita

14.00–15.00 Ebédszünet, a *HATA 20 éves* kiállítás megtekintése

15.00–16.30 Párhuzamos workshopok:

- Antal Sándor: Tanulószervezetek és tranzakcióanalízis. Tanulnak-e azáltal a szervezetek, hogy egyes tagjai tanulnak?
- Ács Éva: Hiedelmek a devecseri katasztrófával kapcsolatban
- Juhász Erzsébet – Koncz Ilona – Rosta Teodóra: Erőszak áldozatainak sorskönyve, különös tekintettel a menekültekre
- Magyar Judit – Kardos Ferenc: A békés vitarendezés, a mediáció TA-san
- Nábrády Mária: A rakettérzés és a megküzdés kapcsolata

17.00–18.00 Könyvbemutató:

„A Játszmák világa – felfedezések a tranzakcióanalízis tájain”
(szerkesztette: Járó Katalin)

A könyvet bemutatja Buda Béla, a könyv szakmai lektora

MÓDSZERTAN

STRUKTURÁLIS EGYENLETEK MODELLJEI: OKSÁGI VISZONYOK ÉS KOMPLEX ELMÉLETEK VIZSGÁLATA PSZICHOLÓGIAI KUTATÁSOKBAN

MÜNNICH Ákos² – HIDEKGUTI István

Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet,
Munka- és Szervezetpszichológiai Tanszék

ÖSSZEFOGLALÓ

A pszichológiai vizsgálatok számos típusa esetén (pl. attitűd- és értékvizsgálatokban, közvélemény-kutatásokban stb.) gyakran visszatérő probléma, hogy nem vagy nem egyértelműen állapíthatók meg a vizsgálatokban alkalmazott változók közötti (oksági) viszonyok. Ezen probléma megoldására jó megoldást nyújthatnak a strukturális egyenleteken alapuló modellek, melyek segítségével rugalmasan, komplex módon lehet modellezni a különböző elméleteken alapuló elképzeléseket, kiválasztani az adatok alapján legmegfelelőbb modellt, feltárni a változók közötti kapcsolatokat. Tanulmányunkban röviden bemutatjuk a strukturális egyenletekkel történő modellezést: az útanalízist, a konfirmatív faktoranalízist, a regressziós SEM-modelleket, valamint a többvonalas-többmódszeres modellt.

A STRUKTURÁLIS EGYENLETEKKEL TÖRTÉNŐ MODELLEZÉS ALAPJAI

A pszichológia céljai között előkelő helyet foglal el a megfigyelt jelenségek, viselkedések okozati viszonyainak leírása. A pszichológia elismert tudománnyá válásában meghatározó szerepet játszott a természettudományos kutatás eszköztárának, különösen a kísérleti módszertannak az átvétele. Számos esetben azonban a szigorú értelemben vett kísérleti metodika

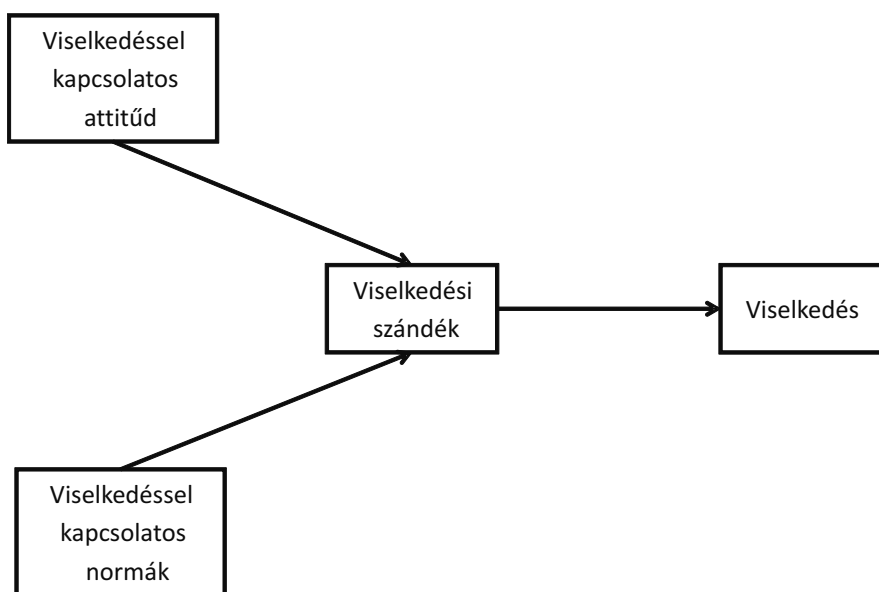
¹ A tanulmánnyal kapcsolatos bármilyen levelezést kérjük Münnich Ákosnak címezni: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1. Elektronikus levelet a munnich@unideb.hu címre lehet küldeni.

² A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

használatára nincs lehetőség, ezért alternatív módszerek használatára van szükség. Ilyen, ún. nem kísérleti eljárások például az attitűdkutatásokban, értékvizsgálatokban, közvélemény-kutatásokban alkalmazott korreláción alapuló vizsgálatok (Saris és Stronkhorst, 1984).

A strukturális egyenletekkel történő modellezés kiindulópontja mindig egy, a kutató által elképzelt, feltételezett modell, amely leírja a vizsgálatban használt releváns változók közötti kapcsolatokat. A modell leggyakrabban valamely elmélet formalizált megjelenítése, mint például Fishbein és Ajzen (1975) 1. ábrán látható szándékolt cselekvés modellje. Mint az ábrán látható, a viselkedési szándékokra az adott viselkedéssel kapcsolatos attitűdök és az adott viselkedéssel kapcsolatos normák egyaránt hatnak, míg a viselkedési szándék a tulajdonképeni viselkedésre lesz hatással.

1. ábra. A szándékolt cselekvés modelljének útdiagramja

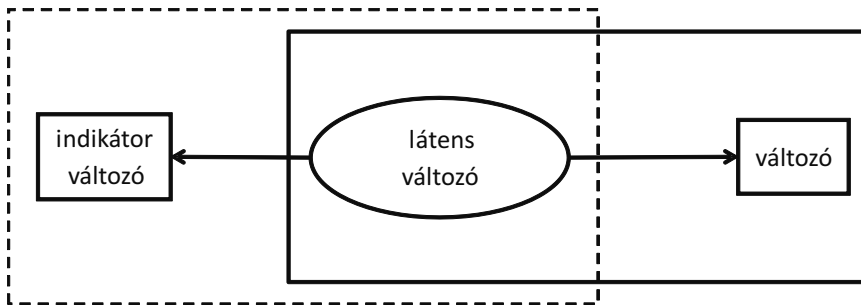

A modellben szereplő változók lehetnek megfigyelhető, mérhető ún. *manifeszt* változók vagy közvetlenül nem megfigyelhető, nem mérhető ún. *latens* változók, amelyek a manifeszt, közvetlenül mérhető változók segítségével ragadhatók meg. A pszichológiában a latens változók igen fontos szerepet játszanak, mivel nagyon sok elméleti konstruktum, elképzelés nem mérhető közvetlen módon. A modell egy ábrán, az ún. útdiagramon jeleníthető meg legszemléletesebben (mint például Fishbein és Ajzen modellje az 1. ábrán), amely tartalmazza a modellben szerepet játszó változókat és a változók közötti kapcsolatokat. Konvencionálisan a latens változókat kör vagy ellipszis jelképezi, a manifeszt változókat pedig négyzet vagy téglalap. A változók közötti kapcsolatokat nyilak szemléltetik, amelyek lehetnek egy-, illetve kétirányúak is, előbbiek ok-okozati viszonyt jelenítenek meg (A változó hatással van B változóra), míg utóbbiak szimmetrikus, korrelációs viszonyra utalnak. A modellben betöltött szerepük alap-

ján szokás endogén és exogén változókról beszélni; *endogén* az a változó, amelyre hatással van egy vagy több, a modellben megjelenő változó, *exogén* változóról pedig akkor beszélünk, ha az adott változóra nem hat egyetlen másik modellbeli változó sem. Más terminológiában az exogén változó a *prediktív* változó, az *ok*, míg az endogén változó a *célváltozó*, az *okozat* (Raykov és Marcoulides, 2006).

A SEM-modelleken belül általában két fontos részt szokás elkülöníteni, a mérési, illetve a strukturális részt. A modell mérési része egy ellenőrző faktor modell (részletesen lásd később), amelyben a latens változók manifeszt indikátor változókkal való mérése történik. A strukturális részben a változók (latens vagy manifeszt) közötti oksági viszonyokat becsüljük. A két rész természetesen nem különül el egymástól, a teljes modell becslése egyidejűleg történik. A strukturális rész és a mérési rész sematikus ábrázolása a 2. ábrán látható. A szaggatott vonallal keretezett rész a mérési rész, amely a latens változó indikátor változóval történő mérését mutatja, míg a folytonos vonallal keretezett rész a strukturális részt reprezentálja, amely a változók közötti kapcsolatot mutatja.

2. ábra. A SEM-modellek felépítésének sematikus ábrája

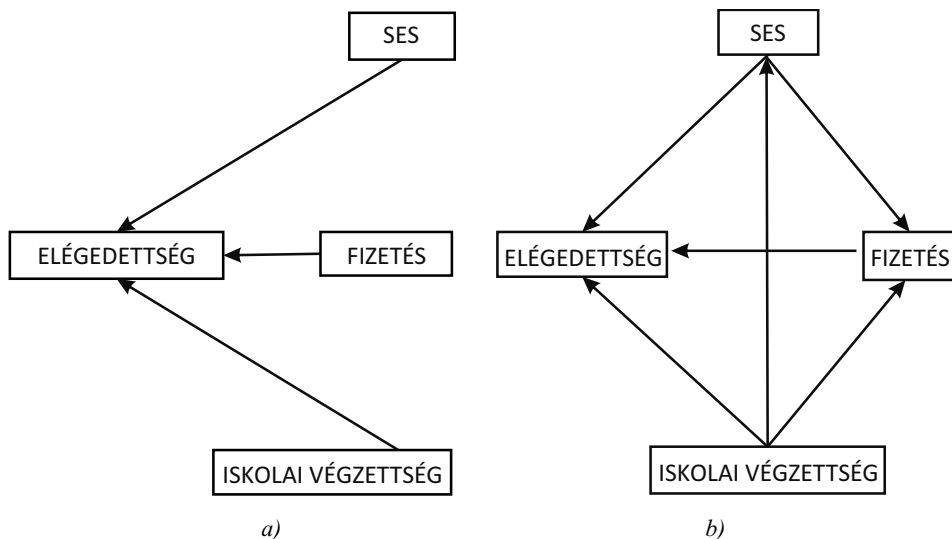

A SEM alapvetően konfirmatív vagy exploratív céllal alkalmazható. A konfirmatív célú alkalmazás esetén a kutató egy hipotetikus kapcsolatrendszer ellenőriz, azaz megvizsgálja, hogy az adatai mennyire támasztják alá az előzetesen elképzelt, kialakított modellt, mennyire felelnek meg az adatok az adott modellnek. Az exploratív célú felhasználás esetén inkább egyfajta modellszelekció zajlik, melynek során különféle (egymáshoz hasonló) modelleket illesztünk, és kiválasztjuk az adatainkra legjobban illeszkedő modellt (Raykov és Marcoulides, 2006).

ÚTELEMZÉS

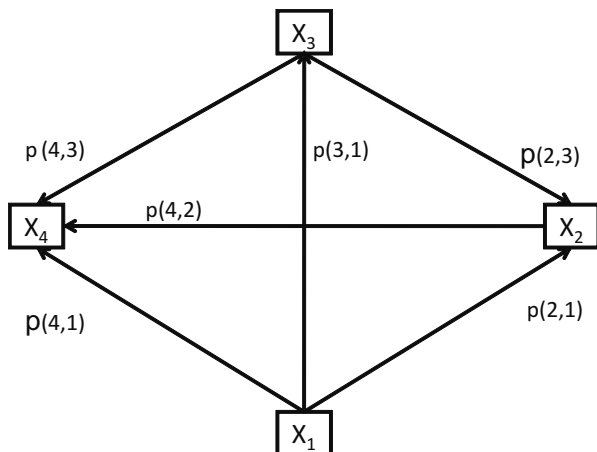
Az útelemzés áttekintéséhez nézzük a következő egyszerű példát. Tegyük fel, hogy az elégedettséget vizsgáljuk, és azt feltételezzük, hogy az elégedettség függ az iskolai végzettségtől, a szocioökonómiai státustól (SES), valamint a fizetéstől. Ahelyett, hogy egyszerű többváltozós lineáris regressziószámítást végeznénk (melynek útdiagramja a 3. a) ábrán látható), egy bonyolultabb kapcsolatrendszer feltételezünk a fent említett négy változó között, ami a 3. b) ábrán látható.

3. ábra. Az elégedettség, a SES, a fizetés és az iskolai végzettség kapcsolati diagramja a) többváltozós lineáris regressziószámítás, b) útelemzés esetén

A 3. ábrán a nyilak a változók közötti oksági kapcsolatokat hivatottak leírni, a nyíl kiindulópontjával szolgáló változó az oka a nyíl végpontjában található okozat változónak. Amikor a SEM-modellezés keretein belül útelemzésről (path analysis) beszélünk, tulajdonképpen a modell strukturális részére fókuszálunk. Útelemzés esetén csak manifeszt változóink vannak a modellben, és ezen megfigyelt változók közötti oksági kapcsolatok vizsgálatára fókuszálunk. Az útelemzés a regressziószámítás egyfajta kiterjesztésének tekinthető, amelyben a függő változók mindegyikére (párhuzamosan) regressziós modellt illesztünk, hogy az okoként feltételezett változó(k) függő változókra kifejtett hatását vizsgáljuk.

4. ábra. A négy változó kapcsolatait bemutató útdiagram a kapcsolatokhoz tartozó modellparaméterek feltüntetésével

A 4. ábrán látható útdiagram a 3. b) ábrán bemutatott modellt, a négy megfigyelt (manifest) változó közötti feltételezett kapcsolatokat mutatja, a bemutatás egyszerűsége kedvéért X_1, X_2, X_3, X_4 -gyel jelölve a változókat. A modellben X_1 az egyetlen változó, amelynek a modell szerint egyetlen másik (modellben szereplő) változó sem az okozója, ez tehát exogén változónak tekinthető, míg a modellben szereplő X_2, X_3, X_4 változó endogén változó. Az endogén változók további endogén változók okaként szerepelhetnek a modellben, például X_3 endogén változó X_4 oka a fenti modellben. A 4. ábrán látható modell teljes (saturated) modellnek tekinthető abban az értelemben, hogy minden változó minden másik változóval kapcsolatban áll. Bár az ábrán a jobb átláthatóság kedvéért nincs feltüntetve, a modell illesztésekor fontos, hogy az egyes változókat nem tökéletesen magyarázzák a további változók, ezért minden változó esetén számolnunk kell hibával is. (A változók varianciája a jobb áttekinthetőség érdekében a további ábrákon sem szerepel.)

Útelemzés során a modellben szereplő egyes változók strukturális (regressziós) egyenletek segítségével fejezhetők ki. A 4. ábrán bemutatott modellben szereplő változók a következő regressziós egyenletekkel írhatók le, amennyiben a változók értékeit a SEM-elemzések során bevett gyakorlatnak megfelelően standardizáljuk:

$$X_1 = \varepsilon_1$$

$$X_2 = p(2, 1) * X_1 + p(2, 3) * X_3 + \varepsilon_2$$

$$X_3 = p(3, 1) * X_1 + \varepsilon_3$$

$$X_4 = p(4, 1) * X_1 + p(4, 3) * X_3 + p(4, 2) * X_2 + \varepsilon_4$$

A fenti regressziós egyenletekben a $p(i, j)$ ($i \neq j$) paraméter a regressziós egyenlet β paraméterének felel meg, míg az ε a reziduális varianciát (azaz a modell által nem magyarázott varianciát) jelenti. Mivel X_1 esetén nincs prediktív változó (azaz X_1 exogén változó a modellben), ezért ebben az esetben a legjobb becslésünk X_1 átlaga, azaz nulla lesz, ε_1 pedig a becslést terhelő hiba. A fenti regressziós egyenletek egyidejű megoldásával megkaphatjuk az egyes kapcsolatokhoz tartozó regressziós paraméterek becsléseit, amelyek a hatások nagyságát és irányát fejezik ki.

Általánosan tehát egy adott X_i változó a következőképpen fejezhető ki:

$$X_i = (\sum p(i, j) * X_j) + \varepsilon_i,$$

ahol X_j azon változókat jelöli, amelyek hatással vannak X_i -re.

A számos SEM-modellezésre használható szoftver közül jelen tanulmányban a szabadon hozzáférhető R statisztikai szoftver (R Development Core Team, 2010) sem csomagját használtuk (Fox, 2006). A 4. ábrán bemutatott modell útelemzésének bemutatásához mesterséges, az illusztráláshoz generált adatokat használtunk. Az elemzés bemeneti adatai, a sztenderdizált megfigyelt változó értékek (két tizedesig kerekített) korrelációs mátrixa az 1. táblázatban található.

1. táblázat. A 4. ábrán bemutatott modell változóinak korrelációs mátrixa

	X1	X2	X3	X4
X1	1,00	0,68	0,59	0,81
X2	0,68	1,00	0,59	0,83
X3	0,59	0,59	1,00	0,67
X4	0,81	0,83	0,67	1,00

A 4. ábrán látható modell a `sem` csomagban az 1. R-forráskódban bemutatott módon definiálható. (Az R-forráskódban a paraméterek nevében a 4. ábrán használt vessző helyett technikai okokból pontosvesszőt használtunk.)

X1	->	X2,	p(2;1),	NA
X1	->	X3,	p(3;1),	NA
X1	->	X4,	p(4;1),	NA
X2	->	X4,	p(4;2),	NA
X3	->	X2,	p(2;3),	NA
X3	->	X4,	p(3;3),	NA
X1	<->	X1,	vx1,	NA
X2	<->	X2,	vx2,	NA
X3	<->	X3,	vx3,	NA
X4	<->	X4,	vx4,	NA

1.a R-forráskód

A modell definiálása során három információt kell megadni a változók közötti minden egyes kapcsolat esetén: a kapcsolat irányát, a paraméter nevét és a paraméter kezdőértékét. A kapcsolat minőségét és irányát nyilakkal lehet megadni, egy-, illetve kétirányú nyilak lehetnek a változópárok között. A paraméter elnevezése tetszőleges, míg a paraméter kezdőértékének megadását, ha nincs előzetes ismeretünk, illetve becslésünk a paraméter értékére, általában a szoftverre bízunk (NA érték megadásával). Szükség esetén egy kapcsolathoz tartozó paraméter értéke fixálható, ehhez a paraméter neve helyett NA értéket kell megadnunk, míg harmadik információként azt az értéket, amelyre a paramétert fixálni kívánjuk. A paraméterek fixálására leggyakrabban a modell identifikálhatósága érdekében van szükség. (A modell-identifikációt részletesebben lásd később.)

Az 1. R-forráskódban hat változók közötti kapcsolat van definiálva (első hat sor) a 2. ábrának megfelelően, valamint a négy megfigyelt változó hibavarianciája (az utolsó négy sorban).

A 4. ábrán bemutatott és az 1.a R-forráskódban definiált modell illesztése az 1.b R-forráskódban látható módon történhet.

```

> # az 1. táblázatban található korrelációs mátrix beolvasása
> korr<-read.table("C:/pathkorr.txt",head=T)
> # adattábla konvertálása mátrix formátumba
> korr<-as.matrix(korr)
> # az 1. R-forráskódban leírt modell beolvasása
> modell<-specify.model("C:/pathmodel.txt")
Read 10 records
> # a sem parancs végrehajtása
> s<-sem(modell,korr,N=500)
> # eredmények kiíratása
> summary(s,digits=2)

```

1.b R-forráskód

A `sem` parancs legfontosabb argumentumaiként az illeszteni kívánt modellt, a megfigyelt változók korrelációs mátrixát és a korrelációs mátrix alapjául szolgáló minta elemszámát kell megadnunk. Ezen argumentumok közül a modell definiálása a fentiekben már ismertetésre került, az így definiált modellt egy szövegfájlba mentve a `specify.model` parancs segítségével olvashatjuk be az programba.

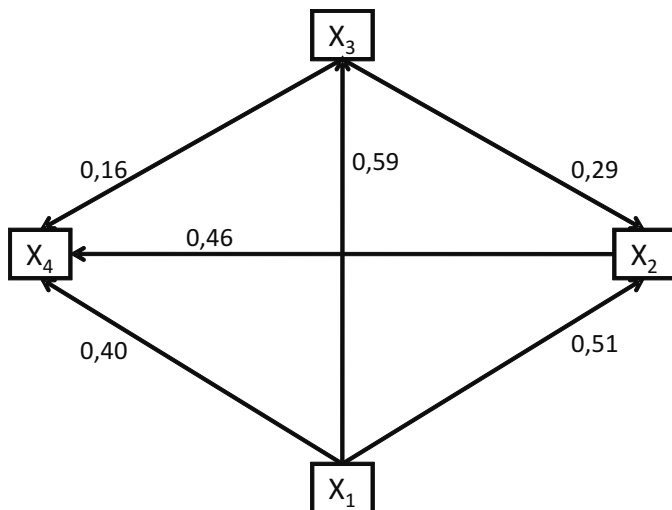
A 3.b R-forráskódban bemutatott parancsok végrehajtásának eredményeként az 1. R-eredmény panelban bemutatott outputot kapjuk. Az output első részében a modell illeszkedéséről nyújt információt a program (a modellilleszkedésről részletesebben később), a második részében (Parameter Estimates) pedig a paraméterbecslések találhatók.

Model Chisquare = 0 Df = 0 Pr(>Chisq) = NA					
Chisquare (null model) = 1422 Df = 6					
Goodness-of-fit index = 1					
BIC = 0					
Normalized Residuals					
Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
0.0e+00	0.0e+00	1.0e-15	1.5e-15	2.5e-15	4.1e-15

Parameter Estimates					
	Estimate	Std Error	z value	Pr(> z)	
p(2;1)	0.51	0.039	13.2	0.0e+00	X2 <--- X1
p(3;1)	0.59	0.036	16.3	0.0e+00	X3 <--- X1
p(4;1)	0.40	0.028	14.5	0.0e+00	X4 <--- X1
p(4;2)	0.46	0.028	16.8	0.0e+00	X4 <--- X2
p(2;3)	0.29	0.039	7.5	5.6e-14	X2 <--- X3
p(4;3)	0.16	0.025	6.4	1.5e-10	X4 <--- X3
vx1	1.00	0.063	15.8	0.0e+00	X1 <--> X1
vx2	0.48	0.031	15.8	0.0e+00	X2 <--> X2
vx3	0.65	0.041	15.8	0.0e+00	X3 <--> X3
vx4	0.18	0.012	15.8	0.0e+00	X4 <--> X4
Iterations = 0					

1. R-eredmény

5. ábra. A négyváltozós modell becsült regressziós paraméterei

A 4. ábrán bemutatott modell becsült regressziós paraméterei az 5. ábrán láthatók.

Az útelemzés során tulajdonképpen az egyes változópárok közötti korreláció összetevőkre bontása történik meg. Az útdiagramon a változók közötti utak mutatják, hogy egy változótól hogyan, milyen utakon juthatunk el egy másik változóig. Ez voltaképpen a kapcsolat össze-

tevőkre bontását jelenti. Például a 2. ábrán feltüntetett modellben X_1 -től X_4 -ig több úton is el lehet jutni: 1. $X_1 \rightarrow X_4$; 2. $X_1 \rightarrow X_3 \rightarrow X_4$; 3. $X_1 \rightarrow X_2 \rightarrow X_4$ vagy 4. $X_1 \rightarrow X_3 \rightarrow X_2 \rightarrow X_4$.

A fenti modellben a változók közötti korrelációk a következőképpen fejezhetők ki:

$$\begin{aligned} r_{X_1, X_2} &= p(2, 1) + p(3, 2) * r_{X_1, X_3} \\ r_{X_1, X_3} &= p(3, 1) \\ r_{X_1, X_4} &= p(4, 2) + p(4, 2) * r_{X_1, X_2} + p(4, 3) * r_{X_1, X_3} \\ r_{X_2, X_3} &= p(2, 3) + p(2, 1) * r_{X_1, X_3} \\ r_{X_2, X_4} &= p(4, 2) + p(4, 1) * r_{X_1, X_2} + p(4, 3) * r_{X_2, X_3} \\ r_{X_3, X_4} &= p(4, 3) + p(4, 1) * r_{X_1, X_3} + p(4, 2) * r_{X_2, X_3} \end{aligned}$$

Tehát a fenti korrelációk értékei a következőképpen alakulnak:

$$\begin{aligned} r_{X_1, X_2} &= 0.51 + 0.29 * 0.59 = 0.68 \\ r_{X_1, X_3} &= 0.59 \\ r_{X_1, X_4} &= 0.40 + 0.46 * 0.68 + 0.16 * 0.59 = 0.81 \\ r_{X_2, X_3} &= 0.29 + 0.51 * 0.59 = 0.59 \\ r_{X_2, X_4} &= 0.46 + 0.40 * 0.68 + 0.16 * 0.59 = 0.83 \\ r_{X_3, X_4} &= 0.16 + 0.40 * 0.59 + 0.46 * 0.59 = 0.67 \end{aligned}$$

Amiben az útanalízis mindenképpen többet nyújt, mint az egyszerű lineáris regresszió, hogy a változók közötti direkt hatásokon kívül indirekt hatások is tanulmányozhatóvá válnak, vizsgálható, hogy az egyes változók milyen más (mediátor) változókon keresztül fejtik ki hatásukat a célváltozóra. Mint a 2. ábrán bemutatott modell esetén láttuk, az X_1 változó direkt hatást is kifejt X_4 változóra, illetve indirekt hatása is van rá az X_2 és X_3 változókon keresztül. Az ilyen indirekt hatások (bár egyszerűbb esetekben lineáris regresszió segítségével is feltárhatók) az útanalízis használatával (különösen bonyolultabb modellek esetén) mindenképpen egyszerűbben kivitelezhetők, illetve egyértelműbben értelmezhetők.

A 2. ábrán definiált modell teljes modellnek tekinthető abban az értelemben, hogy éppen annyi paramétert becslünk a modell illesztése folyamán, ahány nem redundáns eleme van az inputként szolgáló korrelációs mátrixnak. Ilyen esetekben a modell éppen megfelelően azonosított (just identified). Az éppen megfelelően azonosított modellek esetében nincs lehetőség a modell illeszkedésének tesztelésére, a modell definíció szerint illeszkedik az adatokra, azaz, mint fent látható, a becsült modellparaméterek segítségével tökéletesen reprodukálható a megfigyelt korrelációs mátrix (1. táblázat). Más a helyzet, ha a becsülni kívánt paraméterek száma kisebb, mind az inputként megadott információ, ilyenkor „túlazonosított” (over-identified) modelltől beszélünk, és ilyen esetekben lehetőség nyílik a modell illeszkedésének tesztelésére, illetve jellemzésére χ^2 -próba, illetve különböző illeszkedési mutatók segítségével.

Strukturális egyenletekkel történő modellezés esetén előfordulhat az is, hogy több paramétert kívánunk tesztelni, mint amennyi információ rendelkezésünkre áll. Ebben az esetben „alulazonosított” (under-identified) modelltől beszélünk. Ilyen modelleket illesztve az algoritmus nem eredményez értékelhető eredményeket, mivel az input nem tartalmaz elegendő

információt a paraméterek becsléséhez. Ilyen esetekben leggyakrabban hibaüzenetet kapunk a programtól, de ez nem minden esetben valósul meg, ezért mindig alaposan meg kell vizsgálnunk az illeszteni kívánt modell azonosíthatóságát.

A χ^2 -próba esetén a tesztelés alapja, hogy összehasonlítjuk a modellünk alapján számolt korrelációs mátrixot a valós adatok esetén kalkulált korrelációs mátrixszal. Értelemszerűen minél kisebb a valós és becslt korrelációs mátrix közötti eltérés, annál inkább megragadja a modellünk a változók közötti valódi kapcsolatokat, azaz annál jobban illeszkedik a modell a megfigyelt adatokra. (A χ^2 -próba szabadságfokainak száma megegyezik a maximálisan becsülhető paraméterek számának [a kovarianciamátrix nem redundáns elemeinek száma, vagyis a megfigyelt változók száma -1 osztva 2 -vel] és a valójában becslt paraméterek számának különbségével.) A χ^2 -próbával történő közvetlen statisztikai hipotézisvizsgálaton kívül a SEM-modellek illeszkedésére számos illeszkedési, jósaági mutatót is kialakítottak. A következőkben (a teljesség igénye nélkül) hivatkozunk a leggyakrabban használt illeszkedési mutatókra.

A GFI (Goodnes-of-Fit Index) mutató azt fejezi ki, hogy az eredeti kovarianciamátrix kovarianciáit, illetve varianciáit hány százalékban magyarázza a paraméterbecslések alapján reprodukált kovarianciamátrix (Jöreskog és Sörbom, 1984). A GFI értéke $0,95$ közelében kell hogy legyen, hogy jó modellilleszkedésről beszélhessünk.

Az RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation; Browne és Cudeck, 1993) mutató $0,05$ -nél kisebb értéke jó modellilleszkedést jelez.

Az RMR (Root Mean Squared Residual; Jöreskog és Sörbom, 1993) azt fejezi ki, hogy mennyire tér el a megfigyelt és a reprodukált kovarianciamátrix. Értéke minél kisebb, annál jobb, a mutató viszonylag érzéketlen a minta elemszámára.

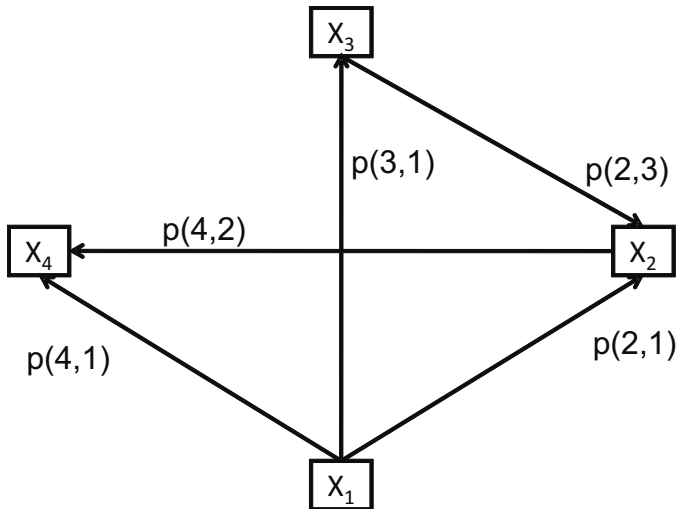
Fontos megjegyezni, hogy az itt említett illeszkedési mutatók, illetve χ^2 -próba nem útelemzés-specifikus, ugyanezen mutatók, illetve próba egyéb, az alábbiakban tárgyalt SEM-modellek esetén is ugyanúgy használhatók.

Ha a 3. b) ábrán bemutatott modellünket olyan módon módosítjuk, hogy nem tételezünk fel kapcsolatot a szocioökonómiai státusz és az elégedettség között, akkor lehetővé válik, hogy teszteljük a modellünket. A módosított modell a 6. ábrán látható.

Ebben a modellben már „csak” öt becsülendő paraméter van, míg az inputként szolgáló korrelációs mátrixban továbbra is hat nem redundáns érték van, tehát ebben az esetben a modell „túlazonosított”. A módosított modell definiálása az 1.a R-forráskód módosításával történik, a SES és az elégedettség kapcsolatát definiáló sor törlésével, azaz az $X_3 \rightarrow X_4$ kapcsolatot nem definiáljuk. A módosított modellt az 1.b R-forráskód segítségével illesztve a 2. R-eredményben látható outputot kapjuk.

A 2. R-eredmény első sorában látható a χ^2 -próba eredménye: a χ^2 statisztika értéke 39 , amely 1 szabadságfok mellett szignifikáns, $p = 3,4 \cdot 10^{-10}$. Ez az eredmény azt mutatja, hogy az általunk feltételezett modell nem illeszkedik jól az adatainkra. Szintén ezt erősíti meg az RMSEA index $0,28$ -os értéke is.

6. ábra. A négyváltozós modell módosított változata

Model Chisquare = 39	Df = 1	Pr(>Chisq) = 3.4e-10
----------------------	--------	----------------------

Chisquare (null model) = 1422	Df = 6
-------------------------------	--------

Goodness-of-fit index = 0.96

Adjusted goodness-of-fit index = 0.63

RMSEA index = 0.28	90% CI: (0.21, 0.35)
--------------------	----------------------

Bentler-Bonnett NFI = 0.97

Tucker-Lewis NNFI = 0.84

Bentler CFI = 0.97

SRMR = 0.03

BIC = 33

Normalized Residuals					
----------------------	--	--	--	--	--

Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
------	---------	--------	------	---------	------

0.00	0.00	0.00	0.23	0.00	1.82
------	------	------	------	------	------

Parameter Estimates					
Estimate	Std Error	z value	Pr(> z)		
p(2;1)	0.51	0.039	13.2	0.0e+00	X2 <--- X1
p(3;1)	0.59	0.036	16.3	0.0e+00	X3 <--- X1
p(4;1)	0.46	0.027	16.8	0.0e+00	X4 <--- X1
p(4;2)	0.52	0.027	19.1	0.0e+00	X4 <--- X2
p(4;3)	0.29	0.039	7.5	5.6e-14	X2 <--- X3
vx1	1.00	0.063	15.8	0.0e+00	X1 <--> X1
vx2	0.48	0.031	15.8	0.0e+00	X2 <--> X2
vx3	0.65	0.041	15.8	0.0e+00	X3 <--> X3
vx4	0.20	0.013	15.8	0.0e+00	X4 <--> X4
Iterations = 0					

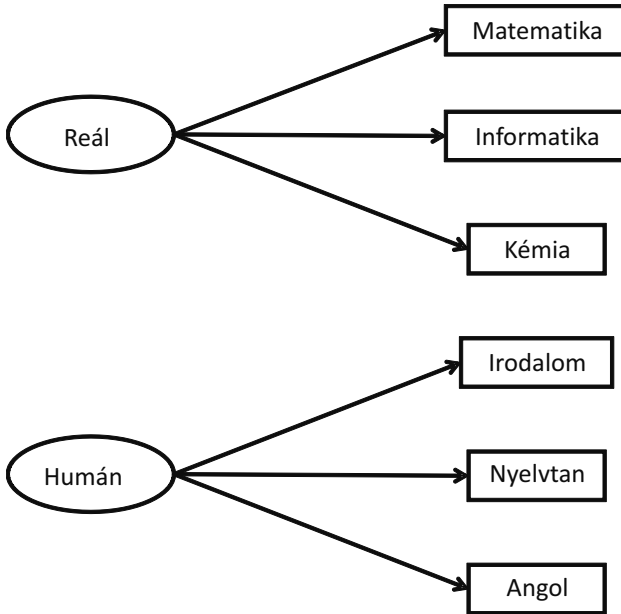
2. R-eredmény

AZ ELLENŐRZŐ (KONFIRMATÍV) FAKTORANALÍZIS

Bár az általánosan használt feltáró faktoranalízis sem tisztán feltáró jellegű, hiszen sok előzetes információt használ alkalmazója, kezdve az indikátorváltozók kiválasztásától a faktorok lehetséges számának meghatározásáig, kimondottan megerősítő, ellenőrző jellegű faktoranalízis az ellenőrző (konfirmatív) faktoranalízis (Confirmatory Factor Analysis) alkalmazásával érhető el.

Konfirmatív faktoranalízis esetén adott egy elképzelés, amit ellenőrizni szeretnénk. Tegyük fel, hogy azt a hipotézist szeretnénk vizsgálni, hogy az iskolai tantárgyak háttérében két mögöttes, közvetlenül nem mérhető, latens változó áll, a humán beállítódás, illetve a reál beállítódás. Ahhoz, hogy ezt a hipotézist ellenőrizhessük, tapasztalati adatokra van szükségünk. Tegyük fel, hogy hat tantárgy (matematika, informatika, kémia, irodalom, nyelvtan, angol) esetén összegyűjtjük, hogy a mintánkat alkotó harminc tanuló milyen eredményt (érdemjegyet) ért el az adott tantárgyból (Münnich és mtsai, 2006). Adott tehát hat megfigyelt, manifeszt változó, valamint az ezen hat indikátor változó háttérében álló két nem mérhető, latens változó. Az általunk feltételezett kapcsolat a változók között, hogy a matematika, informatika és kémia tárgyakból elért eredményeket egy mögöttes háttérváltozó, a reál beállítódás határozza meg (vagy legalábbis befolyásolja döntő mértékben), míg az irodalom, nyelvtan és angol tárgyból elért eredmények háttérében a humán beállítódás szerepel mint latens, közvetlenül nem mérhető konstruktum. További feltételezésünk, hogy a latens változók nem korrelálnak egymással, azaz nincs együtt járás a reál és humán beállítódás között. Az itt leírt modell grafikus megjelenítése a 7. ábrán látható.

7. ábra. A tantárgyak és a háttérükben feltételezett latens változók kapcsolati diagramja

Mint a 7. ábrán látható, két faktort feltételezünk, melyeket három-három indikátor változóval mérünk, ezt mutatják a nyilak az egyes faktoroktól az indikátor változókhoz. A modell illesztésének bemutatásához ezúttal is mesterséges, generált adatokat használtunk. A sztenderdizált változók (két tizedesig kerekített) korrelációs mátrixa a 2. táblázatban látható.

2. táblázat. A hat tantárgyból elért eredmények korrelációs mátrixa

	Matematika	Informatika	Kémia	Irodalom	Nyelvtan	Angol
Matematika	1,00	0,94	0,96	0,08	0,10	0,09
Informatika	0,94	1,00	0,92	0,08	0,09	0,09
Kémia	0,96	0,92	1,00	0,08	0,09	0,09
Irodalom	0,08	0,08	0,08	1,00	0,94	0,95
Nyelvtan	0,10	0,09	0,09	0,94	1,00	0,96
Angol	0,09	0,09	0,09	0,95	0,96	1,00

Az R szoftver `sem` csomagjában történő illesztéshez a 7. ábrán bemutatott modell a 3.a R-forráskódban látható módon definiálható.

Real -> matematika, lam1, NA
Real -> informatika, lam2, NA
Real -> kemia, lam3, NA
Human-> irodalom, lam4, NA
Human -> nyelvtan, lam5, NA
Human-> angol, lam6, NA
matematika <-> matematika, emat, NA
informatika <-> informatika, einf, NA
kemia <-> kemia, ekem, NA
irodalom <-> irodalom, eirod, NA
nyelvtan <-> nyelvtan, enye, NA
angol <-> angol, eang, NA
Real <-> Real, NA, 1
Human <-> Human, NA, 1

3.a R-forráskód

A 3.a R-forráskódban definiált konfirmatív faktor modellben mindkét faktor esetén a faktorvarianciát egyre fixáltuk, hogy a modellidentifikáció megfelelő legyen.

A modellillesztés parancsai a 3.b R-forráskódban, míg az eredmények a 3. R-eredménypanelben találhatók.

korr<-read.table("C:/cfakorr.txt",head=T)
korr<-as.matrix(korr)
modell<-specify.model("C:/cfamodell.txt")
s<-sem(modell,korr,N=500)
summary(s,digits=2)

3.b. R-forráskód

Model Chisquare = 7.3 Df = 9 Pr(>Chisq) = 0.6					
Chisquare (null model) = 5099 Df = 15					
Goodness-of-fit index = 1					
Adjusted goodness-of-fit index = 0.99					
RMSEA index = 0 90% CI: (NA, 0.043)					
Bentler-Bonnett NFI = 1					
Tucker-Lewis NNFI = 1					
Bentler CFI = 1					
SRMR = 0.059					
BIC = -49					
Normalized Residuals					
Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
0.00	0.00	0.89	1.00	2.07	2.12
Parameter Estimates					
Estimate Std Error z value Pr(> z)					
lam1	0.999	0.0318	31.38	0.0e+00	matematika <--- Real
lam2	0.940	0.0336	28.01	0.0e+00	informatika <--- Real
lam3	0.982	0.0324	30.32	0.0e+00	kemia <--- Real
lam4	0.963	0.0329	29.24	0.0e+00	irodalom <--- Human
lam5	0.972	0.0327	29.75	0.0e+00	nyelvtan <--- Human
lam6	0.983	0.0323	30.42	0.0e+00	angol <--- Human
emat matematika	0.002	0.0033	0.61	5.4e-01	matematika <-->
einf informatika	0.116	0.0079	14.67	0.0e+00	informatika <-->
ekem	0.037	0.0039	9.32	0.0e+00	kemia <--> chemia
eirod	0.073	0.0062	11.88	0.0e+00	irodalom <--> irodalom
enye	0.056	0.0054	10.28	0.0e+00	nyelvtan <--> nyelvtan
eang	0.034	0.0047	7.09	1.4e-12	angol <--> angol
Iterations = 32					

3. R-eredmény

Mint a 3. R-eredményből látható, a χ^2 statisztika értéke 7.3, az ehhez tartozó szignifikanciaérték 9 szabadságfok esetén 0.6, azaz arra a következtetésre juthatunk, hogy az általunk feltételezett modell megfelelően illeszkedik az adatainkra. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy az, hogy egy modell megfelelően illeszkedik az empirikus adatokra, nem jelenti azt, hogy megtaláltuk „a” modellt, amely az adataink hátterében állhat. Ez csupán azt jelenti, hogy találtunk egy megfelelő modellt, de számos egyéb modell is megfelelően írhatja le a megfigyelt adatokat.

A fenti modell módosítható például úgy, hogy korrelációt (kovarianciát) feltételezünk a tárgyak hátterében feltételezett faktorok között. Feltételezhetjük, hogy bár a tárgyak hátterében közvetlenül a humán és reál képesség áll, de ezek hátterében lehet egy közös képesség, ami a fenti modellben feltételezett két faktorunk korrelációját eredményezheti. Az új, már a faktorok korrelációját is figyelembe vevő modellünk az előzőhöz hasonló módon specifikálható, mindössze egy extra sort kell a 2 R-forráskódban bemutatott modellspecifikációhoz adnunk:

```
Human <-> Real, covHR, NA
```

4. R-forráskód

Az új modellt illesztve a következő eredményt kapjuk:

Model Chisquare = 3 Df = 8 Pr(>Chisq) = 1					
Chisquare (null model) = 5099 Df = 15					
Goodness-of-fit index = 1					
Adjusted goodness-of-fit index = 1					
RMSEA index = 0 90% CI: (NA, 0.01)					
Bentler-Bonnett NFI = 1					
Tucker-Lewis NNFI = 1					
Bentler CFI = 1					
SRMR = 0.004					
BIC = -47					
Normalized Residuals					
Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
-0.19	0.00	0.00	0.01	0.06	0.16

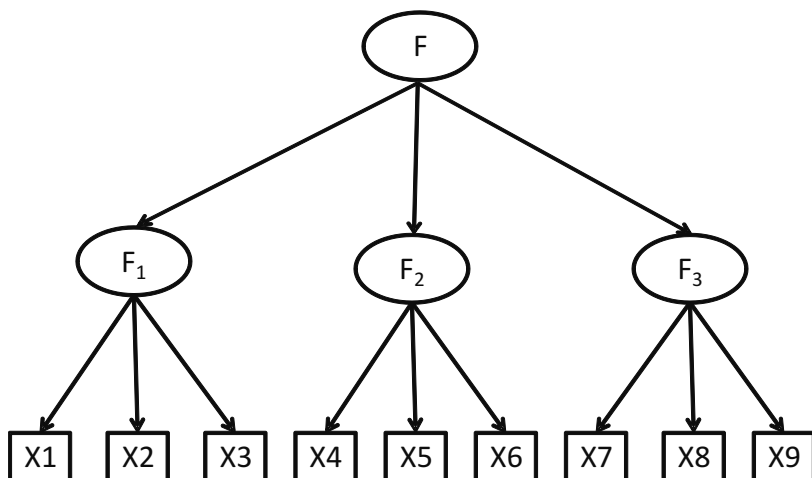
Parameter Estimates					
Estimate	Std Error	z value	Pr(> z)		
lam1	0.999	0.032	31.4	0e+00	matematika <--- Real
lam2	0.940	0.034	28.0	0e+00	informatika <--- Real
lam3	0.982	0.032	30.3	0e+00	kemia <--- Real
lam4	0.963	0.033	29.2	0e+00	irodalom <--- Human
lam5	0.972	0.033	29.8	0e+00	nyelvtan <--- Human
lam6	0.983	0.032	30.4	0e+00	angol <--- Human
emat matematika	0.002	0.003	0.6	5e-01	matematika <-->
einf informatika	0.116	0.008	14.7	0e+00	informatika <-->
ekem	0.037	0.004	9.3	0e+00	kemia <--> kemia
eirod	0.073	0.006	11.9	0e+00	irodalom <--> irodalom
enye	0.056	0.005	10.3	0e+00	nyelvtan <--> nyelvten
eang	0.034	0.005	7.1	1e-12	angol <--> angol
covHR	0.093	0.045	2.1	4e-02	Real <--> Human
Iterations = 39					

4. R-eredmény

A χ^2 -próba alapján ($\chi^2(8) = 3$, $p = 1$) a módosított konfirmatív faktor modellünk is illeszkedik az adatainkra. A két faktor korrelációja ($\text{covHR} = 0.09$) szignifikánsan különbözik nullától ($p = 0.04$), valamint a módosított modell illeszkedése is jobb ($\text{SRMR} = 0,004$ a $0,059$ -el szemben), ezért ebben az esetben inkább a módosított modellt érdemes választanunk.

A SEM-modellezés keretében arra is lehetőség van, hogy manifeszt indikátorváltozókkal mért latens faktorokat használjunk egy felsőbb rendű faktor indikátor változóiként. Ilyen esetben másodrendű faktoranalízisről beszélünk. A másodrendű faktoranalízis modellje a 6. ábrán látható útdiagrammal szemléltethető.

A 8. ábrán felvázolt másodrendű faktoranalízis lehet például egy intelligenciamodell, ahol háromféle specifikus intelligenciát (F1–F3) mérünk három-három manifeszt változóval (X1–X9), és a háromféle specifikus intelligencia az általános intelligencia (F) indikátoraként funkcionál.

8. ábra. A másodrendű faktoranalízis modellje

A TÖBBVONÁSOS-TÖBBMÓDSZERES MEGKÖZELÍTÉS

A SEM-modellezés egyik népszerű alkalmazása az úgynevezett többvonásos-többmódszeres (TVTM) megközelítés. A TVTM-megközelítést Campbell és Fiske (1959) írta le először. A megközelítés lényege, hogy az eljárásban mérni kívánt konstruktumokat, vonásokat több módszerrel is méri, hogy megállapítható legyen, a megfigyelt értékek mekkora része tulajdonítható a vizsgálandó konstruktumnak, illetve mekkora a mérési módszerek hatása a megfigyelt pontértékekre. Más megközelítésben a módszer a konstrukciós validitás (érvényesség) tanulmányozására nyújt lehetőséget. A TVTM-megközelítés esetén legalább három vonást (konstruktumot, faktort) legalább három módszerrel vizsgálnak. Campbell és Fiske (1959) az ún. TVTM-mátrixot használta a konstrukciós validitás vizsgálatára. A TVTM-mátrix a módszerek és vonások kombinációinak korrelációit tartalmazza.

A TVTM-mátrix szemléltetésére nézzük példaként a Münnich (1999) által leírt elégedettségvizsgálatot. Az 1992-ben végzett vizsgálatban 300 véletlenszerűen kiválasztott debreceni lakost kérdeztek meg, hogy mennyire elégedettek: az életükkel általában; a lakásukkal; az anyagi helyzetükkel; illetve a társadalmi kapcsolataikkal. A négyféle elégedettség a négy vonást (faktort) jelenti a vizsgálatban. A vizsgálati személyek mind a négy kérdésre háromszor válaszoltak, egyszer 5 fokú, egyszer 11 fokú, egyszer pedig 101 fokú skálán kérték őket válaszádra. Azaz a vizsgálatban háromféle módszer (három mérési skála) hatását vizsgálták. A vizsgálatban szereplő 12 item TVTM-mátrixa a 3. táblázatban látható.

3. táblázat. A háromféle módszerrel mért elégedettségek korrelációs mátrixa

		11p				101p				5p			
		EÁ	EL	EA	EB	EÁ	EL	EA	EB	EÁ	EL	EA	EB
11p	EÁ	1.00											
	EL	0.47	1.00										
	EA	0.61	0.46	1.00									
	EB	0.50	0.24	0.30	1.00								
101p	EÁ	0.74	0.30	0.57	0.37	1.00							
	EL	<u>0.43</u>	0.85	<u>0.48</u>	<u>0.23</u>	0.45	1.00						
	EA	<u>0.51</u>	<u>0.35</u>	0.86	<u>0.19</u>	0.61	0.46	1.00					
	EB	<u>0.39</u>	<u>0.25</u>	<u>0.26</u>	0.76	0.40	0.32	0.31	1.00				
5p	EÁ	0.72	0.30	0.50	0.20	0.72	0.30	0.50	0.20	1.00			
	EL	<u>0.26</u>	0.76	<u>0.36</u>	<u>0.15</u>	<u>0.19</u>	0.73	<u>0.28</u>	<u>0.14</u>	0.20	1.00		
	EA	<u>0.61</u>	<u>0.29</u>	0.76	<u>0.18</u>	<u>0.50</u>	<u>0.34</u>	0.72	<u>0.19</u>	0.50	0.34	1.00	
	EB	<u>0.28</u>	<u>0.13</u>	<u>0.18</u>	0.70	<u>0.23</u>	<u>0.14</u>	<u>0.13</u>	0.69	0.20	0.14	0.20	1.00

A TVTM-mátrix minden esetben jól elkülöníthető, és speciális jelentéssel bíró részekre osztható. A mátrixban kétféle blokk definiálható, ezek az *azonos módszer* és a *különböző módszer blokkok*, melyek rendre szürke háttérrel, illetve kettős kerettel vannak jelezve a 3. táblázatban.

Az azonos módszer blokk átlójában található értékek az adott változó (vonás–módszer kombináció) önmagával vett korrelációi. Ez az átló a *megbízhatósági átló*, amennyiben nem a tökéletes korrelációkat tüntetjük fel, hanem a megbízhatóság (például teszt-reteszt) módszerrel becsült értékeit. Az azonos módszer blokk átlója alatti értékek (a 3. táblázatban dőlt karakterrel szedve) alkotják a *különböző vonás, azonos módszer háromszöget*. A különböző módszer blokkok két részre oszthatók: a blokkok átlójában található korrelációs értékek (félkövérrel szedve) alkotják az ún. *érvényességi átlót*, míg ugyanezen blokkok átlón kívüli értékei (aláhúzott értékek) a *különböző vonás, különböző módszer háromszöget*.

Campbell és Fiske (1959) a TVTM-mátrix értelmezéséhez a következő fontos kritériumokat fogalmazta meg:

1. Az érvényességi átlón található korrelációk (ugyanazon vonás más módszerrel mért értékei közötti korrelációk) szignifikánsan térjenek el nullától és legyenek kellően nagyok.
2. Az érvényességi átlón található korrelációk legyenek nagyobbak, mint ugyanazon különböző vonás, különböző módszer blokk azonos sorában, illetve azonos oszlopában található korrelációs értékek.
3. A validitásértékek legyenek nagyobbak, mint a különböző vonások azonos módszerrel mért értékei közötti korrelációk.

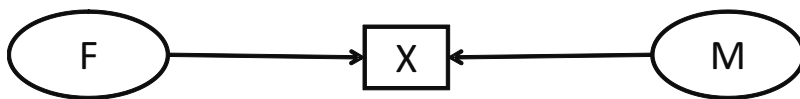
4. A vonások kapcsolatainak mintázata legyen hasonló minden különböző vonás háromszögben az azonos módszer blokkokban és a különböző módszer blokkokban egyaránt.

Az első kritérium a konvergens validításra vonatkozik, míg a további három kritérium a diszkrimináns validításra.

Bár Campbell és Fiske (1959) közleménye nyomán kezdetben a fenti négy kritérium volt mérvadó a TVTM-mátrix elemzése során, a SEM-modellezés elterjedése után (a hetvenes évektől) a konfirmatív faktoranalízisen alapuló elemzés vált sztenderddé.

A TVTM-mátrix konfirmatív faktoranalízisen alapuló elemzésének (Saris, 1995) általános útdiagramja a 9. ábrán látható. Az ábrán az F a vonást, míg M a módszert jelöli. X az F vonást az M módszerrel mérő indikátor változó.

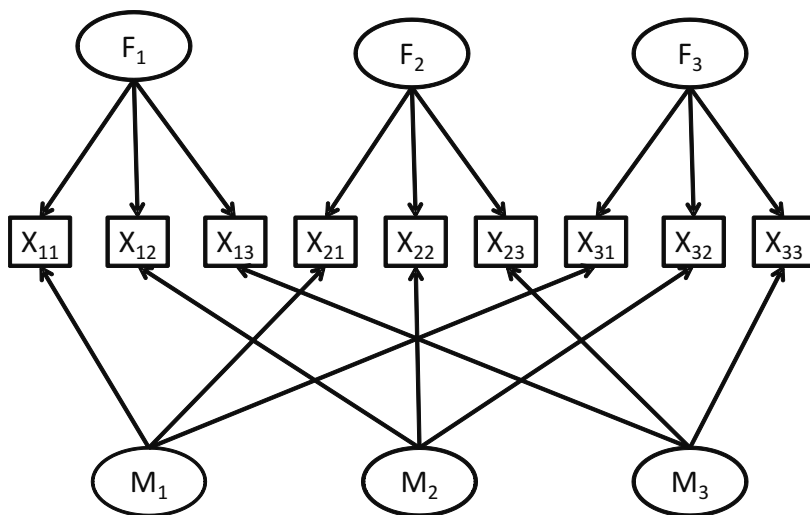
9. ábra. A többvonásos-többmódszeres megközelítés útdiagramja

A megközelítés lehetővé teszi a vizsgált vonások, illetve módszerek több fontos tulajdonságának, a megbízhatóságnak (reliabilitás), az érvényességnek (validitás), illetve a módszer-specifikus hatásnak a becslését.

Ahhoz, hogy a TVTM-modellt becsülni lehessen, legalább három vonás legalább három módszerrel történő mérése szükséges. Ez a becsléshez minimálisan szükséges modell a 10. ábrán látható. A 9. ábrán alkalmazott jelölésekhez hasonlóan az F_i az i -edik vonást, míg M_j a j -edik módszert jelöli. X_{ij} az i -edik vonást a j -edik módszerrel mérő indikátor változó.

10. ábra. A többvonásos-többmódszeres megközelítés útdiagramja három vonás és három módszer esetén

A fent leírt adatokra a 9., illetve 10. ábrán bemutatott TVTM-modell definiálása, illetve illesztése az 5. a) és b) R-forráskódban bemutatott módon történhet. Az elemzés nyers outputja az 5. R-eredmény panelben, míg az érvényesség, módszerspecifikus hatás és megbízhatóság becslések összefoglalása a 4. táblázatban látható.

EÁ -> EÁ11, lameÁ11, NA
EÁ -> EÁ101, lameÁ101, NA
EÁ -> EÁ5, lameÁ5, NA
EL -> EL11, lameL11, NA
EL -> EL101, lameL101, NA
EL -> EL5, lameL5, NA
EA -> EA11, lameA11, NA
EA -> EA101, lameA101, NA
EA -> EA5, lameA5, NA
EB -> EB11, lameB11, NA
EB -> EB101, lameB101, NA
EB -> EB5, lameB5, NA
M11 -> EÁ11, lameÁm11, NA
M11 -> EL11, lameLm11, NA
M11 -> EA11, lameAm11, NA
M11 -> EB11, lameBm11, NA
M101 -> EÁ101, lameÁm101, NA
M101 -> EL101, lameLm101, NA
M101 -> EA101, lameAm101, NA
M101 -> EB101, lameBm101, NA
M5 -> EÁ5, lameÁm5, NA
M5 -> EL5, lameLm5, NA
M5 -> EA5, lameAm5, NA
M5 -> EB5, lameBm5, NA
EÁ11 <-> EÁ11, vareÁ11, NA
EÁ101 <-> EÁ101, vareÁ101, NA
EÁ5 <-> EÁ5, vareÁ5, NA
EL11 <-> EL11, vareL11, NA
EL101 <-> EL101, vareL101, NA
EL5 <-> EL5, vareL5, NA
EA11 <-> EA11, vareA11, NA
EA101 <-> EA101, vareA101, NA
EA5 <-> EA5, vareA5, NA
EB11 <-> EB11, vareB11, NA
EB101 <-> EB101, vareB101, NA
EB5 <-> EB5, vareB5, NA

EÁ <-> EÁ , NA, 1
EL <-> EL , NA, 1
EA <-> EA , NA, 1
EB <-> EB , NA, 1
M11 <-> M11 , NA, 1
M101 <-> M101, NA, 1
M5 <-> M5 , NA, 1
EÁ <-> EL , covÁL, NA
EÁ <-> EA , covÁA, NA
EÁ <-> EB , covÁB, NA
EL <-> EA , covLA, NA
EL <-> EB , covLB, NA
EA <-> EB , covAB, NA

5.a R-forráskód

<code>korrr<-read.table("C:/mtmmkorrr.txt",head=T)</code>
<code>korrr<-as.matrix(korrr)</code>
<code>modell<-specify.model("C:/mtmmmodell.txt")</code>
<code>s<-sem(modell,korrr,N=300)</code>
<code>summary(s,digits=2)</code>

5.b R-forráskód

Model Chisquare = 134 Df = 36 Pr(>Chisq) = 3.8e-13					
Chisquare (null model) = 3052 Df = 66					
Goodness-of-fit index = 0.93					
Adjusted goodness-of-fit index = 0.86					
RMSEA index = 0.095 90% CI: (0.078, 0.11)					
Bentler-Bonnett NFI = 0.96					
Tucker-Lewis NNFI = 0.94					
Bentler CFI = 0.97					
SRMR = 0.05					
BIC = -72					
Normalized Residuals					
Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.
-2.13	-0.46	-0.04	0.03	0.50	1.75
Parameter Estimates					
Estimate	Std Error	z value	Pr(> z)		
lameÁ11	0.847	0.047	18.0	0.0e+00	EÁ11 <--- EÁ
lameÁ101	0.820	0.046	17.8	0.0e+00	EÁ101 <--- EÁ

lamelL11	0.920	0.045	20.3	0.0e+00	EL11 <--- EL
lamelL101	0.912	0.045	20.4	0.0e+00	EL101 <--- EL
lamelL5	0.830	0.048	17.1	0.0e+00	EL5 <--- EL
lamelA11	0.945	0.044	21.7	0.0e+00	EA11 <--- EA
lamelA101	0.889	0.045	20.0	0.0e+00	EA101 <--- EA
lamelA5	0.817	0.049	16.8	0.0e+00	EA5 <--- EA
lamelB11	0.823	0.047	17.6	0.0e+00	EB11 <--- EB
lamelB101	0.850	0.049	17.5	0.0e+00	EB101 <--- EB
lamelB5	0.823	0.050	16.5	0.0e+00	EB5 <--- EB
lamelAm11	0.398	0.075	5.3	9.4e-08	EÁ11 <--- M11
lamelM11	0.151	0.048	3.2	1.6e-03	EL11 <--- M11
lamelAm11	0.215	0.042	5.1	3.5e-07	EA11 <--- M11
lamelBm11	0.355	0.066	5.4	8.4e-08	EB11 <--- M11
lamelAm101	0.370	0.049	7.6	2.6e-14	EÁ101 <--- M101
lamelM101	0.354	0.042	8.4	0.0e+00	EL101 <--- M101
lamelAm101	0.212	0.041	5.2	2.0e-07	EA101 <--- M101
lamelBm101	0.229	0.058	3.9	8.4e-05	EB101 <--- M101
lamelAm5	0.130	0.063	2.1	3.8e-02	EÁ5 <--- M5
lamelM5	0.258	0.064	4.0	5.2e-05	EL5 <--- M5
lamelAm5	0.348	0.080	4.3	1.4e-05	EA5 <--- M5
lamelBm5	0.235	0.073	3.2	1.2e-03	EB5 <--- M5
vareÁ11	0.104	0.045	2.3	2.1e-02	EÁ11 <--> EÁ11
vareÁ101	0.153	0.029	5.2	1.9e-07	EÁ101 <--> EÁ101
vareÁ5	0.262	0.033	7.9	2.4e-15	EÁ5 <--> EÁ5
vareL11	0.102	0.020	5.0	5.8e-07	EL11 <--> EL11
vareL101	0.055	0.027	2.1	3.7e-02	EL101 <--> EL101
vareL5	0.276	0.036	7.7	1.5e-14	EL5 <--> EL5
vareA11	0.061	0.020	3.1	1.8e-03	EA11 <--> EA11
vareA101	0.129	0.019	6.7	2.6e-11	EA101 <--> EA101
vareA5	0.243	0.054	4.5	6.9e-06	EA5 <--> EA5
vareB11	0.138	0.043	3.2	1.4e-03	EB11 <--> EB11
vareB101	0.200	0.031	6.4	1.8e-10	EB101 <--> 101
vareB5	0.290	0.041	7.0	2.5e-12	EB5 <--> EB5
covÁL	0.420	0.054	7.8	4.2e-15	EL <--> EÁ
covÁA	0.662	0.037	17.7	0.0e+00	EA <--> EÁ
covÁB	0.400	0.057	7.0	2.2e-12	EB <--> EÁ
covLA	0.462	0.049	9.4	0.0e+00	EA <--> EL
covLB	0.226	0.061	3.7	2.3e-04	EB <--> EL
covAB	0.255	0.060	4.3	2.1e-05	EB <--> EA
Iterations = 45					

5. R-eredmény

4. táblázat. Az érvényesség, módszerspecifikus hatás és megbízhatóság becsült értékei

	EÁ	EL	EA	EB
Érvényesség (Validitás)				
11p	0,847	0,920	0,945	0,823
101p	0,820	0,912	0,889	0,850
5p	0,857	0,830	0,817	0,823
Módszerspecifikus hatás				
11p	0,398	0,151	0,215	0,355
101p	0,370	0,354	0,212	0,229
5p	0,130	0,258	0,348	0,235
Megbízhatóság (Reliabilitás)				
11p	0,896	0,898	0,939	0,862
101p	0,847	0,945	0,871	0,800
5p	0,738	0,724	0,757	0,710

A TVTM-megközelítés, bár megfelelőnek tűnő módszer a módszerspecifikus hatások, az érvényesség és a megbízhatóság becslésére, mégsem a legjobb megoldás, mivel nem számol a minden mérés esetén jelen lévő mérési hibával. Ennek a problémának a korrigálására javasolta Saris és Andrews (1991) a TVTM-megközelítés egy módosított változatát, a valódi pontérték többvonásos-többmódszeres modellt. Ez az új modell alapvetően abban különbözik a „klasszikus” TVTM-modelltől, hogy a vizsgálni kívánt vonásokat nem közvetlenül a manifest változóval vizsgálja, hanem a valódi pontértékkel, ami természetesen a vizsgált vonástól és az alkalmazott módszertől függ. Münnich (1999) közleményében a valódi pontérték TVTM-moddellel vizsgálta a fent leírt elégedettségváltozókat, és arra a megállapításra jutott, hogy a háromféle alkalmazott mérési módszer közül a 11 pontos skálát érdemes alkalmazni, mivel ebben az esetben a legkisebb a módszerspecifikus hatás, függetlenül attól, hogy melyik típusú elégedettségről volt szó. Mint a 4. táblázatból látható, a klasszikus TVTM-modell esetén nem állapítható meg egyértelműen ebben az esetben, hogy melyik módszer hatása a legkisebb, mert a hatások vonásonként eltérőek.

A mérési hiba figyelembevétele, azaz a valódi pontértékek használata azért kiemelten fontos a vizsgálatok során, mert amennyiben nem történik meg a mérési hiba korrekciója, úgy csak a hibával terhelt változóértékek közötti összefüggések írhatók le, ami a megbízhatóság csökkenésével egyre kevésbé a valódi összefüggésekről, egyre inkább a mérési pontatlanságról, hibáról szól.

A valódi pontérték TVTM-modell egy nem szokványos alkalmazása található Hunyady és Münnich (1995) a nemzeti karakterológiákat vizsgáló tanulmányában. Az általuk használt modell alapvetően megegyezik a valódi pontérték TVTM-moddellel, azonban a különböző módszereket ebben az esetben a tanulmányban vizsgált nemzetek karakterjellemzői helyettesítik.

EGYÉB, SEM-MODELLEK ILLESZTÉSÉRE ALKALMAZHATÓ SZOFTVEREK

Az R `sem` csomagja mellett számos, a SEM-modellek alkalmazását lehetővé tevő szoftver érhető el, melyek nagy változatosságot mutatnak a kizárólag SEM-modellezésre szánt specifikus (kereskedelmi) szoftverektől az általános statisztikai szoftverek SEM-képes moduljáig. A legismertebb szoftverek a LISREL (Linear Structural Relations [Jöreskog és Sörbom, 2006]), az AMOS (az SPSS SEM szoftvere [Arbuckle, 2006]), a SAS szoftver CALIS (Covariance Analysis of Linear Structural Equations) eljárása (SAS Institute, 1989) és az *Mplus* (Muthén és Muthén, 2006).

IRODALOM

- ARBUCKLE, J. L. (2006): *Amos (Version 7.0)* [Computer Program]. Chicago: SPSS.
- BROWNE, M. W., CUDECK, R. (1993): Alternative ways of assessing model fit. In BOLLEN, K. A., LONG, J. S. (eds): *Testing structural equation models*. Sage, Beverly Hills, CA. 132–162.
- CAMPBELL, D. T., FISKE, D. W. (1959): Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56. 81–105.
- FISHBEIN, M., AJZEN, I. (1975): *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Addison-Wesley, Reading, MA.
- FOX, J. (2006): Structural equation modeling with the `sem` package in R. *Structural Equation Modeling*, 13. 465–486.
- HUNYADY GY., MÜNNICH Á. (1995): A modified true score MTMM model for analysing stereotype effects of characterizations of nations. In SARIS, W. E., MÜNNICH Á. (eds): *The multitrait-multimethod approach to evaluate measurement instruments*. Eötvös University Press, Budapest. 173–184.
- JÖRESKOG, K. G., SÖRBOM, D. (2006): *LISREL 8.8 for Windows* [Computer software]. Lincolnwood, IL: Scientific Software International, Inc.
- JÖRESKOG, K. G., SÖRBOM, D. (1993): *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- MUTHÉN, L. K., MUTHÉN, B. O. (2006): *Mplus 4.0* [Computer software]. Muthén & Muthén, Los Angeles, CA.
- MÜNNICH Á. (1999): Pszichológiai eljárások „minőségbiztosítása”. *Alkalmazott Pszichológia*, 1 (1). 55–63.
- MÜNNICH Á., NAGY Á., ABARI K. (2006): *Többváltozós statisztika pszichológushallgatók számára*. Bölcsész Konzorcium, Debrecen. <http://psycho.unideb.hu/statisztika>
- R DEVELOPMENT CORE TEAM (2010): R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <http://www.R-project.org/>
- RAYKOV, T., MARCOULIDES, G. A. (2006): *A first course in structural equation modeling*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.

- SARIS, W. E. (1995): Designs and models for quality assessment of survey measures. In SARIS, W. E., MÜNNICH Á. (eds): *The multitrait-multimethod approach to evaluate measurement instruments*. Eötvös University Press, Budapest. 9–37.
- SARIS, W. E., ANDREWS, F. M. (1991): Evaluation of measurement instruments using a structural modeling approach. In BIEMER, P. P., GROVES, R. M., LYBERG, L. E., MACHLOWITZ, L., SUDMAN, S. (eds): *Measurement errors in surveys*. Wiley and Sons, New York.
- SARIS, W. E., STRONKHORST, H. (1984): *Causal modelling in nonexperimental research*. Sociometric Research Foundation, Amsterdam.
- SAS INSTITUTE (1989): *SAS PROC CALIS User's guide*. Author, Cary, NC.

KÖNYVISMERTETŐ

AZ IGAZSÁGÜGYI (KRIMINÁL)PSZICHOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

IRVING B. WEINER, ALLEN K. HESS (eds):
THE HANDBOOK OF FORENSIC PSYCHOLOGY

(Third Edition) John Wiley & Sons, Ltd, 2006

MITYÓK Csaba
klinikai szakpszichológus, igazságügyi szakértő

A kötet első látásra is impozáns benyomást kelt a gyorsan elavuló információk és a paperback kiadások korszakában: 902 oldal, vörös-fekete kemény fedelű bőrkötésben. Olvasás közben az első benyomás hatása megmarad, sőt, fokozódik. Amit 2006-ban az igazságügyi (krimi-nál)pszichológiáról az Egyesült Államokban (angolszász nyelvterületen) tudni lehetett, az mind benne van. Ugyanilyen lenyűgöző a szerzők két oldalon keresztül tartó felsorolása, a 43 szerző névsora.

A könyv célja a szerkesztők szerint az, hogy egyaránt kiinduló forrása legyen az ezen a területen kutatóknak, és ugyanakkor segítséget, eligazítást nyújtson a mindennapi gyakorlathoz a jog és pszichológia elméleteinek tengerében. A hangsúly a kézikönyvön van. Egyre több pszichológus dolgozik ezen a területen, egyre újabb szakterületek alakulnak ki, és egyre többen azonosítják önmagukat igazságügyi pszichológusként akkor is, ha nem igazságügyi területen dolgoznak. Ismerteti a különböző vizsgálatokhoz szükséges végzettségi követelményeket is.

A könyv a tartalomjegyzéke alapján (európai szemmel) az igazságügyi szakértői képzés tankönyve lehetne. A klasszikus területek – az igazságügyi pszichológia története, pszichológiai kérdések a polgári, majd a büntetőjogban, a kriminalisztikai alkalmazások (pl. poligráf), a bűnmegelőzés, az elítéltek pszichoterápiás kezelése – mellett külön rész tárgyalja a szakértői vélemények írását és a szakértő bíróságon való szereplését és még egy részt szentelnek az igazságügyi szakértés professzionális, törvényi és képzési feltételeinek. Olvasás közben a szakértői tankönyv „érzés” tovább erősödik, hiszen a szövegben nagyon gyakoriak a konkrét jogesetekre való hivatkozás. A könyv elolvasása után azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a szerzők (és nyilvánvalóan az amerikai társadalom) szemlélete alapján mindenki „szakértő”, aki egy szakmát professzionálisan űz. Így különösen azok, akik pszichológusként a jog határterületén dolgoznak, bármikor részesei lehetnek egy jogi eljárásnak, ahol véleményüket ismertetni vagy megvédeni kényszerülnek.

A könyv hét részre, huszonnyolc fejezetre tagolódik. *Az első rész* az igazságügyi pszichológia kereteit rajzolja meg. Első fejezete az igazságügyi pszichológia (amerikai) történetéről szól 1898-tól a kiadás évéig. Az igazságügyi pszichológia „boom”-ja az 1970-es években kezdődött, és tart mind a mai napig. A második fejezet a jog és a pszichológia interakciójának (legalább) háromféle szemléletét, viszonyát és az így kialakult területeket írja le. „Psychology by the law”, azaz a jog, mint a pszichológia törvényi, így működési kereteit meghatározó szabályozórendszer (pl. egészségügyi törvény), „psychology in the law”, a pszichológia alkalmazása a büntető, ill. polgári ügyekben (különböző szakértői tevékenységek), és végül a „psychology of the law”, ahol maga a jog a pszichológia kutatásának tárgya (pl. bírói döntéshozatal kérdései). A harmadik fejezet a társadalomtudományok területén működő kutatók részére ismerteti az amerikai jogrendszer alapvető téziseit.

A második, legnagyobb rész a polgári eljárásokról szól. Ez a terület differenciálódott és fejlődött a leginkább az első kiadás óta eltelt húsz évben. A negyedik fejezet a felnőttek, az ötödik fejezet gyermek szempontjából ismerteti a házassághoz, párkapcsolatokhoz kapcsolódó kérdések – válás, családon belüli erőszak, gyermekfelügyeleti jog, örökbefogadás, bántalmazás – elsősorban jogi, és tartalma miatt pszichológiai megközelítéseit. A hatodik fejezet a különböző bántalmazott áldozatok – szexuális erőszak, lopás, rablás, nemi diszkrimináció – vizsgálatát ismerteti, esettanulmányokkal. Példákkal illusztrálja az igazságügyi pszichológus számára fontos kérdéseket, és kitér a módszerválasztás kérdéseire is. A hetedik fejezet a fizikai sérülések, a fájdalom, a poszttraumás stressz szindróma, döntően az MMPI-2-vel történő vizsgálatának diagnosztikai kritériumait ismerteti. A nyolcadik fejezet a tanulási nehézségek és az értelmi fogyatékoság diagnosztikáját és annak jogi következményeit mutatja be. A pszichológusi vélemény saját kompetenciájában polgárjogi eljárásban a cselekvőképességet korlátozó vagy kizáró gondnokság elrendeléséhez, büntetőügyekben a büntethetőség korlátozásához, kizárásához vagy a kényszergyógykezelés elrendeléséhez járulhat hozzá. A kilencedik fejezet a személy döntéshozatali képességének (competency) meglepően széles körben felmerülő pszichológiai kérdéseiről szól. Képes-e a vizsgált személy döntést hozni alkalmazottként, szakemberként, szemtanúként? Képességei birtokában van-e, amikor hagyatékáról rendelkezik, vagy végrendeletet ír? Felelősen tud-e dönteni üzleti szerződés, orvosi kezelés ügyében? És végül, gyermekként sürgősségi esetben mikor dönthet saját orvosi kezeléséről (pl. kiskorú terhessége)? A tizedik fejezet kifejezetten az egészségügyi területhez kapcsolódó döntéshozatali képességről, a tájékozott beleegyezésről (informed consent) szól. Feltételei a megfelelő tájékoztatás, az önkéntesség, és a képesség a döntés meghozatalára. A javasolt vizsgálati módszerek mellett a fejezet kitér a pszichoterápia, a titoktartás és a tájékozott beleegyezés kapcsolatára is.

A harmadik rész a büntetőeljárások pszichológiai kérdéseit tárgyalja. A tizenegyedik fejezet a gyermek és felnőtt szemtanúk vizsgálatainak eredményeit ismerteti. A felidézés pontossága, megbízhatósága, a félrevezető információk, a befolyásoló instrukciók hatásai, életkori összefüggései, különböző interjútechnikák, a szorongás, a stressz hatásai, az intelligenciaszint és a kognitív képességek hatása a felidézés pontosságára, az áldozatok tanúvallomásainak jellegzetességei szerepelnek a fejezetben. (A hivatkozások 18 oldalt tesznek ki.) A tizenkettedik fejezet a polgári jogból már ismert döntéshozatali képesség büntetőjogi pár-

ját, a tanúzási, eljárásjogi „képességet” (competency to stand trial) tárgyalja. Hogyan vizsgáljuk és mik azok a minimális képességek, készségek, amik képessé teszik a vizsgált személyt tanúvallomás tételére, ön maga képviselőt, ill. védelmére az eljárásban. A téma fontosságát jelzi, hogy hat, csak ennek a kérdésnek a vizsgálatára összeállított mérőeszközt mutat be a fejezet.

A büntetőjogi felelősség pszichológiai vetülete, a bűncselekmény elkövetéséért való felelősség, magyarul a beszámíthatóság kérdése a következő fejezet témája. (A beszámíthatóság eldöntése hazánkban igazságügyi elmeszakértői feladat, de a pszichológiai vélemény természetesen értékes adatokat szolgáltat ennek eldöntéséhez.) A fejezet részletesen ismerteti a szakértői vizsgálat menetét és számos értékes javaslatot nyújt a megalapozott döntés meghozatalához. A tizennegyedik fejezet a beszámíthatóság speciális eseteit tárgyalja, azaz az értelmi fogyatékos és a kábítószer vagy alkoholos befolyásoltság hatását az elkövetésre. Mivel a beszámíthatóságot mindig egyénre szabottan lehet eldönteni (a precedensjog hazájában), ez a fejezet az előzőeknél is bőségebb jogi hivatkozással bír.

Az amerikai jogrendszer biztos és jó szintű működése a társadalom és demokrácia egyik alappillére. A jogrendszer működésének megértéséhez és fenntartásához számos vizsgálatot végeztek az USA-ban. Kutatták, hogy hogyan zajlik, milyen (pszichológiai) szempontok alakítják a bírói döntéshozatalt, milyen társadalmi hatásai vannak a törvények megváltozásának, hogyan hat az ítéletre a vádlott egészségi állapota. Milyen hatásai vannak a bíró személyiségének, saját egészségi állapotának a döntéseire. Ezekből a kutatásokból mutat be elgondolkodtató eredményeket tizenötödik fejezet.

Az utolsó fejezet a próbára bocsátás (feltételes büntetés) és az egyezség (tudomásom szerint a magyar jogrendben nem ismert) kérdéseit tárgyalja. Az USA-ban 1980 és 2004 között a 3,6-szeresére nőtt az ezzel a kérdéssel foglalkozó kormányzati ügyforgalma. Közel ilyen arányban nőtt az igény a pszichológusok felé a pszichológiai kockázatelemzés kérdésében. Fennáll-e az erőszakos elkövetés, a bűnismétlés kockázata, van-e lehetőség az eredményes kezelésre szabadlábon, milyen a szerhasználat kockázata, eléri-e a büntetés a kívánt eredményt – elsősorban ezek voltak a feltett kérdések. A fejezet sorra veszi a kockázatelemzés módszereit és lehetőségeit erőszakos, szexuális, és szerhasználó elkövetőknél. Külön tárgyalja a fiatalok és női, valamint a mentális problémákkal és értelmi fogyatékosággal élő elkövetők speciális kérdéseit.

A *negyedik rész* első fejezetének témája a pszichiátriai betegek erőszakos viselkedésének kockázatával kapcsolatos kutatások ismertetése. Bemutatja több szisztematikus kutatás eredményeit, és a klinikai kockázatelemzés több módszerét. A tizenhetedik fejezet a rendvédelmi szerveknél végzett pszichológiai tevékenység, a rendőrségi pszichológia (police psychology) bemutatása. A rendvédelmi szerveknél nagyon széles körű ez a tevékenység, a kiválasztástól a tréningig, a tanácsadástól a krízisintervención keresztül az egyéni pszichoterápián át a családterápiáig tart. Az utolsó két fejezet a kriminalisztikai pszichológia területére visz bennünket: a tizenkilencedik fejezet a poligráf, a huszadik fejezet a hipnózis alkalmazásának lehetőségeit tekinti át.

Az *ötödik rész* gyakorló igazságügyi szakértőknek, vagy szakértőjelölteknek igazán hasznos. Nagyon részletesen, esettanulmányokkal bőségesen demonstrálva visznek bennünket

végig a szerzők a vélemény elkészítésének folyamatán. Mit írjunk le, mi a releváns információ, kit kérdezhetünk, hogyan készülünk fel önmagunk védelmére. Ezek az első látásra nagyon egyszerű kérdések konkrét esetek tükrében hirtelen nagyon bonyolulttá tudnak válni. A következő fejezet először az igazságügyi szakértő fogalmával ismerteti meg bennünket, majd nagyon részletesen bemutatja a szakértő bíróságon történő megjelenésének szakaszait. Végül a szerzők a vélemény bíróság előtti ismertetéséhez javasolnak néhány hasznos szempontot.

A *hatodik* részben a büntetés és annak alternatív formáinak lehetőségeit ismerhetjük meg a bűnmegelőzésben. Alternatív forma lehet a kriminális irányba történő sodródás felismerése esetén a tanácsadás, a szociális készségek fejlesztése, a közösségi beilleszkedés elősegítése. A huszonnegyedik fejezet a büntetés-végrehajtásban végzett pszichológiai tevékenység bemutatása, elsősorban a kockázatelemzés és a működő pszichológiai módszerek tekintetében. A következő fejezet az elítéltekkel végzett pszichoterápiás tevékenységről szól. Hogyan kezelhető az önsértő viselkedés, milyen lehetőségek vannak az erőszakos elkövetők kezelésére, vagy hogyan lehet a poszttraumás eseteket kezelni. Áttekintést adnak, hogyan lehet zárt intézetben eredményes terápiás munkát végezni. Végül külön fejezet foglalkozik a szexuális bűncselekményt elkövető elítéltek diagnosztikájával és terápiájával, mindezt bűncselekményi kategóriákra – gyermekek ellen elkövetett, erőszakot elkövetők, mutogatók – lebontva.

A könyv utolsó, *hetedik* része ismét az igazságügyi szakértőkhöz szól, de mindenkinek hasznos elolvasni, aki munkáját magas erkölcsi és szakmai színvonalon szeretné végezni. Szerzője – az egyik szerkesztő – szinte filozofikus mélységekig boncolja az igazságügyi pszichológia törvényi, etikai, szakmai és emberi határait. Külön kiemeli a szakmai és tudományos felelősséget. Az esettanulmányokkal pedig bemutatja azt is, ami a határokon túl van. Végül a könyv utolsó fejezete az igazságügyi pszichológia területén való képzés lehetőségeit, céljait tekinti át.

Összességében a könyv egyszerre pszichológiai és jogi szemléletű, a gyakori hivatkozások darabossá teszi az olvasását, de erőteljesen árnyékolják a szerzők által a szakmai kérdésekre adott válaszokat. A könyv áttekintésre túl részletes, esetenként egyoldalú, és nyilvánvalóan 2006 óta nagyon sok fejlődés, változás történt ezen a területen. Szemlélete miatt ugyanakkor nagyon fontos olvasnivaló: felhívja a figyelmet professzióink felelősségére, bár amikor kerülhetünk olyan helyzetbe, hogy véleményünkkel, vagy véleményünkért jogi eljárás alanyai lehetünk. Ilyenkor nagyon fontos tudni, hol vannak a határaink.